

CRNGROBSKA CERKEV V STROKOVNI LITERATURI¹

Crngrobska cerkev Marijinega oznanjenja je eden ključnih kamnov v mozaiku slovenske kulturne dediščine. Zaradi svojega kulturnega, zgodovinskega in umetnostnega pomena jo je leta 1999 za kulturni spomenik državnega pomena razglasila tudi Vlada Republike Slovenije.² Je eden tistih poznosrednjeveških umetnostnih spomenikov na Slovenskem, mimo katerega ne moremo v nobenem, še tako kratkem in okrnjenem pregledu umetnosti gotike na naših tleh. Kot pomembna romarska točka je cerkev tudi v poznejših dobah pritegnila najboljše stavbenike, slikarje in podobarje svojega časa, ki so na tem mestu ustvarjali in pomembnemu kraju pustili svoj pečat. V nekaterih obdobjih je bila ta božjepotna cerkev, ki je kar nekajkrat postala premajhna za vse romarje, deležna še prav posebne skrbi, obnov in razširitev. To daje raziskovanju preteklosti te stavbe prav posebno draž. Res pa je, da je marsikateri izmed teh posegov tudi trajno zabrisal kakšno sled, s pomočjo katere bi lahko danes jasneje in natančneje spoznali ter opredelili dogajanja v cerkvi in ob njej v preteklosti. Kljub nekaterim vprašanjem, na katera še ne poznamo dokončnega odgovora, pa je crngrobska cerkev precej dobro raziskana. Strokovna literatura, ki se s tem biserom naše gotike neposredno ali posredno ukvarja, je obsežna in izčrpna, ne manjka pa tudi bolj ali manj strokovno napisanih preglednih besedil o tej cerkvi.

Obstaja precej arhivskega gradiva, v katerem se omenja Crngrob oziroma tamkajšnja cerkev. Dobršen del tega materiala je bil vsaj popisane, če že ne vsebinsko obdelane ali v celoti objavljen v strokovni literaturi.³ Tako je Franc Kos že leta 1894 predstavil povzetke 703 dokumentov iz 16., 17. in 18. stoletja, ki se sicer nanašajo v glavnem na Škofjo Loko, vendar jih 5 med njimi omenja Crngrob:⁴ urbar

¹ V tem članku, katerega redakcijo sem zaključil v jeseni leta 2004, sem se omejil le na pregled strokovne umetnostnozgodovinske literature o crngrobški cerkvi sami. Tako v tem pregledu niso zajeti članki iz časnikov, prav tako je izpuščena strokovna literatura, ki se ukvarja z Rdečim znamenjem. Slednja zasluži poseben sestavek.

² Odlok o razglasitvi Cerkve Marijinega oznanjenja v Crngrobu za kulturni spomenik državnega pomena, Uradni list RS 81/1999, Ljubljana 1999, str. 12540s. Odlok določa tudi varstveni režim za cerkev in njeno neposredno okolico.

³ V tem sumarnem pregledu literature o arhivskih virih sem namenoma izpustil objave, ki se ukvarjajo z za Crngrob vsekakor najznamenitejšo listino – pogodbo z mojstrom Jurkom o gradnji prezbiterija in zvonika iz leta 1520, saj jo posebej obravnavam v nadaljevanju.

⁴ Franc KOS, Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, Ljubljana 1894, str. 38 (zap. št. 24r), 96 (zap. št. 144), 179 (zap. št. 283), 196 (zap. št. 317) in 253s (zap. št. 450).

iz leta 1560 (v Kosovi publikaciji zap. št. 24⁵) omenja ključarja, 2 listini iz let 1636 in 1652 (zap. št. 144 in 317) omenjata imenovanje novega cerkovnika, leta 1651 (zap. št. 283) je veliki binkoštni shod v Crngrobu poslužil loškemu glavarju Wangneröku kot opravičilo, da mu ni bilo treba iti v Ljubljano plačat davkov, leta 1657 (zap. št. 450) pa je Crngrob omenjen kot kraj v spisku pravnih postopkov. Leta 1963 je Pavle Blaznik objavil transkripcijo srednjeveških urbarjev freisinske škofije, med katerimi je tudi Urbar loškega gospostva iz leta 1291. V tej listini je med drugim navedena tudi 1 huba v Crngrobu,⁶ kar je obenem najstarejša pisna omemba tega kraja. Marijine cerkve do leta 1501, ko je bila navedena v urbarju, nam znani pisani viri niso omenjali.⁶ V listinah, ki jih je leta 1963 objavil Blaznik, je Crngrob sporadično še večkrat omenjen. Leta 1982 je Janez Höfler v celoti objavil popis cerkva na Kranjskem, ki so bile pod jurisdikcijo oglejskega patriarha.⁷ Isti avtor je leta 1998 z uvodnim komentarjem objavil seznam virov za starološko pražupnijo, v tem okviru pa tudi za cerkev v Crngrobu kot njeno podružnico.⁸ Z arhivskim gradivom, ki se nanaša na Staro Loko, se je v svoji doktorski disertaciji podrobneje ukvarjal France Štukl.⁹ Predvsem zaradi besedil Heinricha Coste¹⁰ in Petra Hicingerja¹¹ ter njunih navedb o vsebini »Memorabilij« - zgodovine starološke župnije - izpod peresa Jerneja Božiča, starološkega dekana med leti 1820 in 1828, kjer naj bi ta zapisal več podatkov o začetku gradnje crngrobske cerkve, je Štukl posebej izpostavil in povzel koncept tega spisa (celotnega besedila žal danes ne poznamo). V Božičevem konceptu za zgodovino starološke župnije, ki ga hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Štukl podatkov o Marijini cerkvi v Crngrobu, ki jih navajata avtorja iz sredine 19. stoletja, ni mogel najti.¹²

Avtorji starejših opisov Crngroba v glavnem poudarjajo kraj kot romarsko točko, pri opisu Marijine cerkve pa se praviloma ustavijo le ob »rebru Ajdovske deklice«, zvoniku in Bolfgangovem Krištofu na južni zunanji steni. Ostale notranje opreme, razen izčrpnega opisa, ki ga je podal Karl Prenner leta 1840,¹³ skorajda ne omenjajo.

⁵ Pavle BLAZNIK, 'Urbarji freisinske škofije', Viri za zgodovino Slovencev IV, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV, Ljubljana 1963, str. 136.

⁶ BLAZNIK 1963 (kot op. 5), str. 292.

⁷ Janez HÖFLER, Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja, Ljubljana 1982.

⁸ Janez HÖFLER, 'Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem - Pražupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani', Acta ecclesiastica Sloveniae 20, Ljubljana 1998, str. 305 - 368, str. 312ss.

⁹ France ŠTUKL, Knjiga hiš v Škofji Loki III, Stara Loka in njene hiše, Ljubljana - Škofja Loka 1996.

¹⁰ Heinrich COSTA, 'Zur Geschichte der Kirche und Pfarre St. Georg zu Alt-Lack in Oberkrain', Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 21, Laibach 1866, str. 9 - 12; avtor poroča o zgodovini starološke župnije, ki jo je za Deželni muzej leta 1824 napisal starološki dekan Jernej Božič.

¹¹ Peter HICINGER, 'Kranjsko zgodovinsko društvo, Crngrob in več družega', Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih stvari 13, Ljubljana 1855, str. 338. Pri Petru Hicingerju obstajata dve različici pisave njegovega priimka. Kljub temu, da se v literaturi v glavnem uporablja nemški način pisave Hitzinger, sem se spriči njegovega članka, kjer se je sam podpisal s slovensko pisavo svojega priimka, torej Hicinger, odločil za slednjo različico.

¹² ŠTUKL 1996 (kot op. 9), str. 8.

¹³ Carl PRENNER, 'Die Wallfahrtskirche U. L. Frauen zu Ehrengruben in Oberkrain', Illyrisches Blatt, Jg 1840, Laibach 1840, str. 37 - 39 in str. 45 - 49.

Prvi je v literaturi omenil crngrobsko cerkev Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske,¹⁴ kjer poudarja predvsem njeno romarsko vlogo. Med 18 podružnicami starološke župnije jo je izpostavil kot najbolj slavno božjepotno cerkev, kamor se skoraj dnevno napotijo velike procesije. V opisu te cerkve se je posvetil le velikemu rebro, ki visi pri oltarju sv. Martina¹⁵ in ki je po legendi pripadalo Ajdovski deklici. Valvasor je rebro pravilno opredelil za kitovo,¹⁶ kar je oprl na paralele v Nemčiji. Ostale cerkvene opreme ali stenskih poslikav Valvasor ni omenil. Crngrob kot božjo pot omenja v svoji rokopisni knjigi, začeti leta 1691, tudi Janez Gregor Dolničar.¹⁷ Izpisek iz tega rokopisa z omembo Crngroba je objavil Viktor Steska: »*Cerngrob je od l. 1456 božja pot.*¹⁸ *Pripovedujejo, da je bila tu razbojniška jama. Ko so polovili in kaznovali razbojnike, so sezidali malo kapelo, pozneje cerkev, zato bajé ime »Ehrengruben.« Velik shod je prvo nedeljo po binkoštih. Za ta kraj so si prizadevali mnogi redovi, pa ga niso dobili, ampak pripada loškemu župniku.*¹⁹

Leta 1840 je Karl Prenner v dveh delih (v 8. in v 10. številki) domoznanskega tednika Illyrisches Blatt objavil prvi topografski opis Crngroba in okolice,²⁰ ki ga lahko brez pridržkov pojmuje kot prvi celostni vodnik po cerkvi in njeni okolici.²¹ V svojem besedilu je najprej podal geografski opis širšega prostora, pri čemer je še posebej izpostavil njegov pomen na trgovski poti med Gorenjsko in Primorsko. Pri tem je seveda poudaril nevarnost crngrobskih razbojnikov in roparjev, ki je nekoč prežala na trgovce in popotnike. Opis crngrobske cerkve je začel z arhitekturnim orisom. Najprej je precej natančno opisal prezbiterij z vso notranjo opremo vred, pri čemer je kot izjemno bogatega in skladnega z

¹⁴ Johann Weichard VALVASOR, Die Ehre des Hertzogthums Crain, II. Theil, Laybach - Nürnberg 1689, faksimilna izdaja, München 1971, str. 726.

¹⁵ Ta oltar je bil v Valvasorjevem času nov, izdelan je bil leta 1680.

¹⁶ Da gre res za kitovo rebro, so potrdile tudi raziskave dr. Ivana Rakovca na Geološko-paleontološkem inštitutu Univerze v Ljubljani leta 1954. Rezultati raziskave v literaturi niso bili objavljeni, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani pa je ohranjeno kratko poročilo, ki ga je dr. Ivan Rakovec poslal Škofijskemu ordinariatu 4. decembra 1954 (Ivan RAKOVEC, Poročilo Škofijskemu ordinariatu 4. decembra 1954, NŠAL, Stara Loka, Spisi, f.2):

»Vljudno sporočam, da se je pri natančni preiskavi rebra iz crngrobske cerkve proti vsemu pričakovanju ugotovilo, da ni fosilno, marveč recentno. Oblika rebra in njegove dimenzije kažejo, da izvira od kita. Rebro smo konec novembra vrnil v crngrobsko cerkev.

Za blagohotno dovoljenje, da se je rebro lahko preiskalo na našem inštitutu, se Vam ob tej priložnosti najlepše zahvaljujem.»

Poročilo dr. Rakovca mi je posredoval A. Pavel Florjančič, ki trenutno pripravlja izčrpno študijo o »rebrih Ajdovskih deklic« po Evropi. Za posredovanje Rakovčevega poročila se mu na tem mestu zahvaljujem.

¹⁷ Marianale Carnioliae | seu | icones miraculosae clarae magnae | Dei Matris Mariae incltyi Ducatus Carnioliae | quibus succincta series originis et | progressus earum adjungitur | opere | ac studio collectae Mariophilii | Aemonimi | Anno | reparatae salutis MDCLXXXI | Labaci | Typis Mayerianis (Naslov prinaša: Viktor STESKA, 'Kranjska Marijina božja pota pred 200 leti', Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko IX, Ljubljana 1899, str. 119 - 124, str. 120).

¹⁸ To letnico je potrebno interpretirati kot dobo, ko je ta božjepotna točka postala izjemno priljubljena, in ne kot čas, ko so se romanja k tej cerkvi dejansko šele začela.

¹⁹ STESKA 1899 (kot op. 17), str. 122.

²⁰ Na ta članek me je opozoril dr. France Golob, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem. Prepis Prennerjevega članka s krajšim uvodnim komentarjem sem objavil v 50. številki v Loških razgledov (Dušan KOMAN, 'Vodnik Karla Prennerja po Crngrobu in okolici', Loški razgledi 50 (2003), Škofja Loka 2004, str. 43 - 54).

arhitekturo izpostavil glavni oltar. Prezbiteriju je za primerjavo v vsej deželi Kranjski našel le enega, in sicer v Šentrupertu na Dolenjskem.²² Nato je opisal starejše ladje, oltarje v ladjah pa označil za nepomembne. Posebej je omenil le Martinov oltar in kot posebnost »rebro Ajdovske deklice«. Prenner je svoje opisovanje cerkve nadaljeval z zunanjščino. Ker je besedilo nastalo še pred izgradnjo vhodne lope, je zanimiv predvsem opis zahodne cerkvene stene, kjer omenja dvoje vrat. Sredi 19. stoletja je bila tudi freska sv. Krištofa na zahodnem delu južne stene cerkve še dovolj dobro ohranjena, da v Prennerjevem sestavku lahko precej nadrobno beremo o njenem izgledu.²³ Avtor je tudi prvi opisal Rdeče znamenje, pri čemer se je posvetil predvsem freskam, ki so danes skoraj popolnoma uničene. Kljub temu da so bile, kot tudi sam trdi, v njegovem času še dobro ohranjene, pa je Prenner že opozoril tudi na poškodbe poslikave.²⁴ V članku je podal še nekatere etnografsko zanimive detajle iz življenja v okolici Crngroba.

Le osem let kasneje je v svojih spominih s popotovanja po Kranjskem Crngrob opisal Heinrich Costa.²⁵ Čeprav Prennerjevega opisa ne omenja, je očitno, da je to delo dobro poznal. Po tem, ko je uvodoma omenil mogočen cerkveni stolp in dejstvo, da je Crngrob pogosto obiskovana romarska točka, je izpostavil kraj kot nekdanje morišče tamkajšnje roparske tolpe ter opisal štiri reliefne konzole v prezbiteriju, ki po legendi predstavljajo razbojnika z družino. Kot še večjo zanimivost, ki ji je posvetil dobršen del svojega opisa tukajšnje cerkve, pa je izpostavil »rebro Ajdovske deklice« in njeno podobnost s tistim v Innichenu.²⁶ Omenil je še fresko sv. Krištofa »v staronemški opravi« na južni steni. Glede na grafite, ki jih je Costa videl na steni cerkve in na bližnjem Rdečem znamenju,²⁷ je domneval, da bi bila cerkev lahko zgrajena v času Friedricha IV. ali Ernesta Železnega, torej ob koncu 14. ali na začetku 15. stoletja.

Leta 1859 je v enem svojih spisov cerkev opisal profesor Johann Georg Vonbank.²⁸ Tudi on je najprej poudaril božjepotni pomen cerkve, potem pa se je posvetil stavbni

²² PRENNER 1840 (kot op. 13). Ta opis crngrobske cerkve, ki ga je Karl Jožef Prenner (rojen 3. novembra 1780 v Škofji Loki, umrl 13. maja 1841 v Stični) objavil leta 1840, je v strokovni literaturi ostal vse do danes nepoznan, precej neznan pa je tudi avtor sam. Za osnovne podatke o Karlu Prennerju glej: Rudolf ANDREJKA, 'Prenner, Karel Jožef Slovenski biografski leksikon 8, Ljubljana 1952, str. 495, podrobnejšo študijo o njem pa je napisal dr. France Golob (France GOLOB, 'Karl Jožef Prenner – loški muzealec in njegove zgodovinske, topografske ter umetnostno-zgodovinske razprave', Loški razgledi 50 (2003), Škofja Loka 2004, str. 55 - 76).

²³ PRENNER 1840 (kot op. 13), str. 39 in KOMAN 2004 (kot op. 20), str. 47. Cerkev v Šentrupertu na Dolenjskem je v zbirki vodnikov po naravnih in kulturnih spomenikih Slovenije v letu 2001 predstavil Robert Peskar (Robert PESKAR, Šentrupert na Dolenjskem, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 202, Ljubljana 2001).

²⁴ PRENNER 1840 (kot op. 13), str. 46, in KOMAN 2004 (kot op. 20), str. 49.

²⁵ Ibid.

²⁶ HEINRICH COSTA, Reiseerinnerungen aus Krain, Laibach 1848, str. 247ss.

²⁷ COSTA 1848 (kot op. 25), str. 248. Avtor je opozoril tudi na podobni oziroma skoraj istovetni legendi o velikanki, ki sta ohranjeni v ljudskem izročilu tako v Crngrobu kot v Innichenu.

²⁸ Heinrich Costa je na tem mestu navedel celo napačno prebrano letnico 1493, ki jo je brez dvoma povzel po Karlu Prennerju (prim. tudi KOMAN 2004 (kot op. 20), str. 44).

²⁹ Johann Georg VONBANK, 'Die Kirchen von Lack und Ehrengruben', Blätter aus Krain III, Laibach 1859, str. 99s in 103.

zgodovini. Izpostavil je tri dele cerkve, pri čemer je bil seveda najmlajši takrat ravno dobro zgrajena Molinarova neogotska vhodna lopa. Kot skoraj zanesljiv čas nastanka Jurkovega prezbiterija je, pač po izjavi tedanjega starološkega dekana Franca Kramerja, nekritično povzel leto 1273. Ladje, ki jih je pravilno prepoznal kot najstarejši del cerkve, je primerjal z ladjami starološke župnijske cerkve.²⁹ Ob koncu je omenil še stolp ob prezbiteriju in fresko Krištofa, naslikano na južni steni. Ta Vonbankov sestavek je ob koncu 70-tih let 20. stoletja prevedel in kritično komentiral Emilijan Cevc.³⁰ Leta 1860, le leto po izidu Vonbankovega članka, je August Dimitz v svojih mesečnih paberkih³¹ na podlagi najdene listine – pogodbe o gradnji crngrobskega prezbiterija iz leta 1520 – čas nastanka zvonika in prezbiterija premaknil za okoli 250 let navzgor in ga pravilno datiral v čas po letu 1521, s čimer je sicer popravil dotedanjo zmotu, odprl pa je vprašanje, kaj naj bi se leta 1273 zares zgodilo.³² Leta 1866 je Heinrich Costa objavil prispevek »K zgodovini starološke fare«,³³ v katerem je svoj opis crngrobske cerkve iz leta 1848 dobesedno citiral. V tem članku je zanimiva predvsem navedba in vsebinski opis že omenjenega rokopisa zgodovine starološke župnije, ki ga je za Deželni muzej leta 1824 napisal takratni starološki dekan Jernej Božič.³⁴

Leta 1893 je stolni kanonik Karol Klun posthumno izdal avtobiografijo svojega strica Franca Ksaverija Kramerja, starološkega dekana med leti 1847 in 1867.³⁵ Kramer se je v svoji avtobiografiji Crngrobu posvetil na dveh mestih. Najprej je opisal gradnjo ceste v Crngrob, tako od Stare Loke kot iz Dorfarij, pri čemer je posebej poudaril prostovoljno delo lokalnega prebivalstva.³⁶ Sami Marijini cerkvi je posvetil štiri poglavja (Podružnica Matere Božje v Crngrobu; Starost in usoda crngrobske cerkve; Crngrob o mojem prihodu; Izpremembra Crngroba),³⁷ v katerih je po kratkem opisu geneze imena, prebivalstva in le sumarnem opisu stavbe,³⁸ poudaril pomen Crngroba kot romarske – ob tem pa tudi sejemske točke. V poglavju »Starost in usoda

²⁹ prim. tudi komentiran prevod Emilijana Cevca (Emilijan CEVC, 'Profesor J. G. Vonbank in loški umetnostni spomeniki', Loški razgledi 25, Škofja Loka 1978, str. 88 - 95, str. 93).

³⁰ CEVC 1978 (kot op. 29).

³¹ August DIMITZ, 'Monats-Versammlungen', Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 15, Laibach 1860, str. 85 - 88, str. 86.

³² To vprašanje ostaja zaenkrat še odprto, letnica pa ustreza času gradnje prvega dokumentiranega objekta na tem mestu.

³³ COSTA 1866 (kot op. 10).

³⁴ Memorabilia Parochiae Alten-Lack vetustissimae in districtu Locopolitano. Ad mandatum Suae Excellentiae Illustrissimi Domini Domini Josephi Camillo Lib. Baronis de Schmidburg, Caes. Reg. Gubernatoris Illyriae Labaci. Opus conscriptum et dedicatum Museo Labacensi a Bartholomeo Boschitz, Parocho et Decano in Alten-Lack, Anno 1824 (naslov citiram po: COSTA 1866 (kot op. 10), str. 9). Jernej Božič je v tem besedilu postavil nastanek crngrobske cerkve v 12. stoletje, Costa pa v stoletje kasneje.

³⁵ Franc Ksaverij KRAMER, Franc Ks. Kramer, poslednjič korar v Ljubljani. Njegovo življenje in delovanje popisano od njega samega, ed. Karol Klun, Ljubljana 1893.

³⁶ KRAMER 1893 (kot op. 35), str. 63s.

³⁷ KRAMER 1893 (kot op. 35), str. 71-80.

³⁸ Kramer svojih zapiskov ni popravljaj, saj je tu še vedno povzel Hicingerjevo mnenje, da je prezbiterij nastal leta 1273, kljub temu, da je leta 1860, torej še v času njegove dekanske službe v Stari Loki, izšel članek Augusta Dimitza (DIMITZ 1860 (kot op. 31) s pravilno datacijo prezbiterija. Teh zapiskov tudi Klun pred izdajo Kramerjeve avtobiografije ni revidiral niti kritično komentiral.

crngrobske cerkve» je omenil sedem zlatih oltarjev in nekaj cerkvenega inventarja. Nato se je posvetil opisu slabega stanja cerkve in razmer, nastalih po jožefinski reformi, predvsem pa odnosu tukajšnjih ključarjev do cerkvenega premoženja. Nadalje je opisal, kako mu je razmere uspelo urediti, in v zadnjem poglavju, posvečenem Crngrobu, prenovo cerkve in gradnjo Molinarove lope.

Leta 1894 je v sedmem letniku revije *Dom in svet* v 16 nadaljevanjih izšla »krajepisno-zgodovinska črtica« Franca Pokorna z naslovom *Loka*,³⁹ ki jo je, s komentarjem urednika Alojzija Pavla Florjančiča, leta 1995 ponovno natisnilo Muzejsko društvo Škofja Loka.⁴⁰ Pri tem izvirne postavitve in paginacije iz tehničnih razlogov niso mogli upoštevati.⁴¹ Pri opisu Crngroba, kateremu se je Pokorn posvetil v 13. nadaljevanju svoje *Loke*,⁴² se je najprej ustavil ob vprašanju izvora krajevnega imena, nato pa začel opisovati samo cerkev. Ob tem je poročal tudi o svojem odkrivanju fresk v severni ladji leta 1893 ter o odkritju napisa pod njimi, od katerega pa je razbral le letnico 1453. Poroča tudi, da so bile na portalu v južni ladji (današnjem vhodu v cerkev z južne strani) Gosarjeve freske iz leta 1863.⁴³ Pri opisu prezbiterija je prvi opozoril na disharmonijo nove arhitekture z ladjami in na očiten namen, da bi po novem prezbiteriju tudi obstoječe ladje zamenjali z novimi.⁴⁴ Zanimiva je tudi opomba, v kateri Pokorn dopušča možnost za identifikacijo mojstra Jurka z nekim Martinom Jurkom Streitom.⁴⁵ Ta opomba je vodila do prenagljenega zaključka Viktorja Steske, da naj bi bil mojster Jurko istoveten z Jurkom Streitom in mu je zato poleg crngrobskega prezbiterija in zvonika pripisal še škofijski dvorec v Zagrebu.⁴⁶ To teorijo je kot verjetno prevzel tudi France Stele leta 1938 v razpravi o gotških dvoranskih cerkvah.⁴⁷ Ob koncu sestavka je Franc Pokorn zbral še nekaj legend o Crngrobu in opisal še crngrobsko romarsko pot, ki je nedeljivo povezana z zgodovino kraja in nastankom tukajšnjih umetnin. Čeprav je sestavek relativno kratek, je napisan dovolj podrobno, da je lahko služil takratnemu obiskovalcu Crngroba kot umetnostni vodnik, Janezu Veidru pa v oporo pri pisanju prve monografske publikacije o Crngrobu.

³⁹ Franc POKORN, 'Loka', *Dom in svet* 7, Ljubljana 1894.

⁴⁰ Franc POKORN, 'Loka', prenatiz iz revije *Dom in svet* 7, Ljubljana 1894, *Loški razgledi*, Doneski 4, Škofja Loka 1995.

⁴¹ Podrobneje o tem glej v komentarju ponovnega natisa: POKORN 1995 (kot op. 40), str. 75; ker bi to lahko povzročilo nekaj nerodnosti pri navedbi mest, sem se odločil, da citirana mesta iz tega sestavka navedem dvojno.

⁴² POKORN 1894 (kot op. 39), str. 625 - 630 (POKORN 1995 (kot op. 40), str. 55 - 60).

⁴³ Več o Janezu Gosarju starejšem (1830-1887) gl.: France ŠTUKL, 'Podobar Janez Gosar starejši (1830 - 1887) s posebnim oziranjem na Škofjo Loko z okolico in Selsko dolino', *Loški razgledi* XVIII, Škofja Loka 1971, str. 87 - 94, ki omenja tudi obe freski (poleg okrasa južnega portala še velikega sv. Krištofa na zvoniku) v Crngrobu (str. 90).

⁴⁴ POKORN 1894 (kot op. 39), str. 626 (POKORN 1995 (kot op. 40), str. 56).

⁴⁵ POKORN 1894 (kot op. 39), str. 627, op. 2 (POKORN 1995 (kot op. 40), str. 57, op. 2). Pokorn podrobneje ni razlagal svoje asociacije, ampak je napisal le: »Morda s polnim imenom »Martin Jorkho Streits«, za katerim se je l. 1573 še opravljala ustanovljena sv. Maša.«

⁴⁶ Viktor STESKA, 'Naši stavbarji minule dobe', *Zbornik za umetnostno zgodovino* III 1 - 2, Ljubljana 1923, str. 1 - 9, str. 3s.

⁴⁷ France STELE, 'Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji', *Zbornik za umetnostno zgodovino* XV, Ljubljana 1938, str. 1-43, str. 25.

Leta 1924 je France Stele v prvi izdaji svojega *Orisa zgodovine umetnosti pri Slovencih* crngrobsko cerkev omenil, vendar pa je zaradi tedanjega stanja raziskav še ni mogel ustrezno ovrednotiti.⁴⁸ Tej cerkvi kot umetnostnemu spomeniku je v 30-tih letih 20. stoletja posebno skrb posvečal tedanji starološki kaplan Janez Veider. Leta 1936, torej v času izida njegovega vodnika po crngrobski cerkvi, je v svojem članku o umetni obrti na škofjeloškem ozemlju navedel tudi precej podatkov o Crngrobu oziroma njegovih spomenikih in jih primerjal s sorodnimi na Loškem.⁴⁹ Seveda je kot najvidnejši spomenik umetnostne tvornosti na Loškem obravnaval crngrobsko cerkev tudi Emilijan Cevc v dveh preglednih člankih. V uvodni številki Loških razgledov se je posvetil umetnostnozgodovinskim pričevanjem,⁵⁰ petnajst let kasneje pa je izpostavil pomen loškega ozemlja za likovno umetnost širšega prostora.⁵¹

Vpetost crngrobske cerkve v slovensko umetnostno dediščino in njen pomen zanjo je v raznih pregledih zgodovine umetnosti na Slovenskem ali pa v širšem, takrat jugoslovanskem prostoru, izpostavilo več avtorjev. Vojeslav Mole je v svojem pregledu zgodovine umetnosti pri južnih Slovanih izpostavil crngrobski dvoranski prezbitenij in nakazal njegovo povezanost z Bavarsko,⁵² v pregledu slikarstva pa je omenil mojstra Bolfganga,⁵³ katerega ime je ugotovil in objavil France Stele že leta 1935.⁵⁴ Ustrezno mesto v slovenski zakladnici umetnostnih spomenikov je Emilijan Cevc namenil crngrobski cerkvi tudi v svoji knjigi o slovenski umetnosti, ki je izšla leta 1966.⁵⁵ Iste leta je izšla druga, dopolnjena izdaja Steletovega *Orisa*, v kateri je avtor večkrat poudaril pomen in estetsko vrednost te cerkve.⁵⁶ Leta 1971 je ob pregledni razstavi jugoslovanske umetnosti v Parizu izšla reprezentančna publikacija, v kateri je prispevek o gotiki v mejah takratne Jugoslavije napisal Emilijan Cevc. Tudi tu je crngrobska cerkev predstavljena kot eden ključnih spomenikov tega obdobja na Slovenskem, kot tudi v takratnem jugoslovanskem prostoru.⁵⁷ Sintetičen zgodovinski pregled širšega loškega območja in s tem posredno (na nekaterih mestih pa tudi neposredno) Crngroba je podal v svoji knjigi, izdani ob 1000-letnici Škofje Loke, tudi Pavle Blaznik.⁵⁸ V vodniku po spomenikih cerkvene umetnosti na Slovenskem⁵⁹ je Marijan Zadnikar podal kratek opis Marijine cerkve v Crngrobu, ki v poetičnem jeziku

⁴⁸ France STELE, *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih*, Ljubljana 1924. Arhitekturo je označil kot estetsko učinkovito kombinacijo starejših ladij in kasnejšega prezbitenija (str. 21), za freske je podal le že znano datacijo 1453, a še brez atribucije (str. 31), med notranjo opremo pa je omenil le glavni oltar kot enega največjih v Sloveniji (str. 55).

⁴⁹ Janez VEIDER, 'Umetna obrt na Škofjeloškem ozemlju', Škofja Loka in njen okraj, Škofja Loka 1936, str. 25 - 37.

⁵⁰ Emilijan CEVC, 'Umetnostni pomen škofjeloškega okoliša', Loški razgledi I, Škofja Loka 1954, str. 65 - 76.

⁵¹ Emilijan CEVC, 'Umetnostni delež loškega ozemlja v preteklosti', Loški razgledi XVI, Škofja Loka 1969, str. 23 - 38.

⁵² Vojeslav MOLE, *Umetnost južnih Slovanov*, Ljubljana 1965, str. 319.

⁵³ MOLE 1965 (kot op. 52), str. 341.

⁵⁴ France STELE, *Monumenta artis Slovenicae I. Srednjeveško stensko slikarstvo*, Ljubljana 1935, str. 41.

⁵⁵ Emilijan CEVC, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966.

⁵⁶ France STELE, *Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih*, Ljubljana 1966.

⁵⁷ Emilijan CEVC, 'Gotika', *Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas*, Beograd-Sarajevo 1971, str. 129 - 149.

⁵⁸ Pavle BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973 - 1803)*, Škofja Loka 1973.

⁵⁹ Marijan ZADNIKAR, *Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti*, Celje 1973, str. 31-37.

kljub svoji namembnosti – knjiga je namenjena obiskovalcu slovenskih cerkva, ki ni strokovnjak za zgodovino umetnosti – bralcu spomenik predstavi strokovno in dovolj poglobljeno, da mu lahko vzbudi željo po podrobnejšem spoznavanju te cerkve in njej sorodnih spomenikov. Izšlo je še nekaj poljudno napisanih preglednih monografij o slovenski umetnosti in v vseh je Crngrob oziroma njegova cerkev vsaj omenjena. Med gesli v leksikonih, posvečenimi Crngrobu in njegovi cerkvi kot kulturnemu spomeniku, naj na tem mestu omenim Zadnikarjev opis v Enciklopediji likovnih umjetnosti⁶⁰ ter prispevek Emilijana Cevca v Enciklopediji Slovenije,⁶¹ kjer avtorja prinašata leksikografski opis crngrobske cerkve. Zelo na kratko je to cerkev opisal v svojem arhitekturnem vodniku po Gorenjski tudi Robert Potokar, a je žal njegova, čeprav zgolj sumarna, navedba podatkov najmanj okorna, če že ne napačna, tako da je to delo kot referenčna literatura neuporabno.⁶² V oktobru leta 2001 je bil v ljubljanski Narodni galeriji slovensko-bavarski umetnostnozgodovinski kolokvij z naslovom *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik*, katerega prispevki so izšli jeseni 2003 v zborniku.⁶³ Zbornik je namenoma napisan v nemščini, tako da je slovenska kulturna dediščina tega obdobja postala dosegljiva tudi širšemu evropskemu prostoru. Crngrobska cerkev je kot umetnostni spomenik v zborniku obravnavana predvsem z vidika razvoja arhitekturnega prostora, v uvodnem referatu pa je kot viden spomenik postavljena v okvir slovenske poznogotske umetnostne dediščine.⁶⁴

Kot splošni vodniki po Crngrobu in okolici so izšle tudi štiri monografske publikacije, od katerih vsaka za sebe prinaša zaokroženo sliko poznavanja Marijine cerkve kot kulturnega kraja in umetnostnega spomenika, njene zgodovine in njeno vrednotenje v času svojega nastanka. Leta 1936 je tedanji starološki kaplan Janez Veider napisal *Vodič po Crngrobu*, prvi monografski vodnik, namenjen širši javnosti,⁶⁵

⁶⁰ Marijan ZADNIKAR, 'Crngrob', Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Zagreb 1959, str. 689s.

⁶¹ Emilijan CEVC, 'Crngrob. Umetnostni spomeniki', Enciklopedija Slovenije, zv. 2, Ljubljana 1988.

⁶² Robert POTOKAR, Gorenjska, arhitekturni vodnik, Ljubljana 2002, str. 191. Pri opisu cerkve najprej nekoliko zmoti naslednja avtorjeva trditve: »Stavbenik Jurko iz Loke je l. 1520 dožidal dvoranski prezbiterij in zvonik«. Leta 1520, in sicer 1. oktobra, je bila pogodba o gradnji prezbiterija in zvonika šele podpisana, sama gradnja pa se je morala začeti šele spomladi leta 1521 (prim. Ana Lavrič, 'Pogodba z mojstrom Jurkom iz Loke za zidavo prezbiterija in zvonika v Crngrobu', Razprave I. razreda SAZU, XV, Ljubljana 1986, str. 135 - 153, str. 140). Nekaj vrstic niže pa lahko preberemo bolj problematičen stavek: »Na zunanji fasadi so freske iz 14. in 15. st. (freska sv. Nedelje, delavnica Janeza Ljubljanskega); na eni je napis: 'Bolfgangus 1453'«. Ne le, da je ta opis nejasen, saj ne poda celotne informacije o tem, katere ali čigave freske so na fasadi, tudi o freski Svete nedelje (Nedeljski Kristus, delavnica Janeza Ljubljanskega, okrog 1455–1460), ki jo je avtor na tem mestu posebej izpostavil, ne izvemmo niti tega, kdaj je bila naslikana, pa čeprav je v strokovni literaturi dokaj natančno datirana. Naravnost zavajajoč pa je podatek o podpisu mojstra Bolfganga. Ta je namreč ohranjen v severni ladji (torej v notranjosti cerkve!), napis pa se dejansko glasi: »Anno domini M / cccc^o LIII° comp / letum est per Bo / lfgangum de...cz.«, celotno ime kraja žal ni več čitljivo.

Širšo recenzijo Potokarjeve knjige glej: Dušan KOMAN, 'Robert Potokar: Gorenjska. Arhitekturni vodnik', Umetnostna kronika 2, Ljubljana 2004, str. 26-28.

⁶³ Janez HÖFLER, Jörg TRAEGER (Hrsg.), Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003. Recenzijo zbornika prinaša: Alenka VODNIK; Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik. Beziehungen, Anregungen, Parallelen. Erstes Slowenisch-bayerisches kunstgeschichtliches Kolloquium; Umetnostna kronika 5, Ljubljana 2004, str. 23-26.

⁶⁴ Janez HÖFLER, 'Die Gotik in Slowenien: Periphere Kunst in Europäischen Koordinaten. Eine Einleitung', Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003, str. 9 - 17.

⁶⁵ Janez VEIDER, Vodič po Crngrobu, Škofja Loka 1936.

ki je kmalu postal tudi referenčno strokovno delo, na katero se umetnostnozgodovinska stroka opira še danes. Leta 1962 je v seriji Spomeniški vodniki izšla knjižica z naslovom *Crngrob* izpod peresa dr. Franceta Steleta,⁶⁶ ki je spričo avtorjeve analize tega spomenika presegla zgolj pomen vodnika po cerkvi in okolici. Ta knjižica še danes predstavlja eno najpomembnejših strokovnih del, napisanih o tem spomeniku. Leta 1997 se je Muzejsko društvo v Škofji Loki odločilo v seriji *Vodniki po Loškem ozemlju* ponatisniti Veiderjevo delo in tako je leto kasneje izšla knjižica z naslovom *Crngrob in okoliške vasi*,⁶⁷ v kateri so poleg ponatisa vodnika iz leta 1936 objavljeni tudi prispevki o Crngrobu, napisani z vidika drugih strok.⁶⁸ V publikacij so izšli tudi komentarji in dopolnitve Veiderjevega vodnika, ki jih je prispevalo več avtorjev.⁶⁹ V tem vodniku je tudi prispevek takratnega starološkega dekana Andreja Glavana, ki je povzel dogajanja v cerkvi od konca druge svetovne vojne do leta 1997.⁷⁰ Obnovitvena dela je opisal kronološko, med njimi pa je omenil tudi restavriranje poznogotskega kipa sv. Uršule po kraji leta 1982⁷¹ ter konservatorska in restavratorska dela na freskah v letih 1996 in 1997. Ob koncu leta 2000 je izšel še pregledni vodnik po crngrobški cerkvi z naslovom *Crngrob* v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, ki ga je napisal Dušan Koman.⁷²

Celostno arhitekturno podobo cerkve je, poleg že omenjenih splošnih opisov in vodnikov po Crngrobu, prvi podal leta 1885 Janez Flis v poglavju o gotski arhitekturi na Avstrijskem. V opisu je podal relativno kronologijo glavnih arhitekturnih faz, pri čemer je izpostavil prezbiterij s poslikavo iz leta 1644. Že tedaj je opozoril na nelogičen iztek rebrovja v prezbiteriju, za katero se zdi, kot da se hoče nadaljevati.⁷³ Leta 1969 se je v knjigi o gotski arhitekturi iz zbirke *Ars Sloveniae* Ivan Komelj ukvarjal z arhitekturno lupino cerkve v Crngrobu po posameznih poglavjih, ki so posvečena različnim obdobjem v slovenski gotski arhitekturi in v dveh kataložnih enotah. Ugotovil je, da so ladje tektonsko arhaične in kažejo še romansko izročilo,⁷⁴ v katalogu pa je zelo skopo orisal razvoj ladij. Jurkov prezbiterij je opredelil kot arhitekturo, ki neguje tradicionalno izročilo in podpira dvoranske gradnje,⁷⁵ v

⁶⁶ France STELE, *Crngrob*, Ljubljana [1962].

⁶⁷ *Crngrob in okoliške vasi*, *Vodniki po loškem ozemlju* 7, Škofja Loka 1998.

⁶⁸ Podrobno predstavitev vodnika prinaša: Ivanka PORENTA - ALEŠ, 'Vodnik Crngrob in okoliške vasi', *Loški razgledi* 45 (1998), Škofja Loka 1999, str. 351 - 355.

⁶⁹ V pregledu literature na koncu prispevka posameznih člankov, objavljenih v tem vodniku, ne navajam, zato naj na tem mestu predstavim vsebino te publikacije. Poleg uvodnih prispevkov, ponatisa Veiderjevega vodnika iz leta 1936 in redakcijskih opomb so v tej publikaciji zbrani še naslednji prispevki: Dušan KOMAN: Veiderjev Vodič po Crngrobu in današnje stanje spomenikov; Alojzij Pavel FLORJANČIČ: Geografsko-geološki opis Crngroba in okolice; Bojan KOFLER: Jame in podzemno živalstvo v okolici Crngroba; France ŠTUKL: Crngrob in vasi na jugozahodnem delu Sorškega polja; Ivanka PORENTA-ALEŠ: Domoznanske zanimivosti krajev; Andrej GLAVAN: Obnovitvena dela in duhovno dogajanje v Crngrobu.

⁷⁰ CRNGROB 1998 (kot op. 67), str. 193 - 206.

⁷¹ Samo tatvino je videla cerkovnica, ki je podatke o avtomobilu tatu še pravočasno javila (podrobneje o dogodku gl. CRNGROB 1998 (kot op. 67), str. 196s.

⁷² Dušan KOMAN, *Crngrob*, *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 201, Ljubljana 2000.

⁷³ Janez FLIS, *Stavbinski slogi, zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina*, Ljubljana 1885, str. 125.

⁷⁴ Ivan KOMELJ, *Gotška arhitektura* (zbirka *Ars Sloveniae*), Ljubljana 1969, str. XVIIIIs.

⁷⁵ KOMELJ 1969 (kot op. 74), str. XLVI.

katalogu pa je predstavil pogodbo z mojstrom Jurkom ter kratko opisal arhitekturo. Leta 1973 je izšla knjiga o slovenski gotski arhitekturi istega avtorja. Nastanek ladij je tokrat povezal z romarskimi potrebami,⁷⁶ dvoranski prezbiterij pa je, kot že štiri leta pred tem, označil za tradicionalizem, saj so bile zahteve naročnikov v pogodbi z mojstrom Jurkom za tedanji čas že konservativne.⁷⁷ Obe Komeljevi knjigi vključujeta tudi tloris cerkve. Tlorisa se med seboj v podrobnostih razlikujeta, oba pa nekoliko odstopata od dejanskega stanja.⁷⁸ Cerkvenim ladjam se je v posebnem članku leta 1984 posvetil Emilijan Cevc. Na podlagi arheoloških izkopavanj, ki so jih izvedli v severni ladji cerkve z namenom odkriti dimenzije prvotne cerkve, je postavil domnevo, da je bila prva cerkvena ladja že tako dolga kot so današnje,⁷⁹ čeprav na zastavljeno vprašanje o dimenzijah in obliki ni mogel dokončno odgovoriti. Avtor je opozoril tudi na trditev Petra Hicingerja, da naj bi bila, po že omenjenih Memorabilijah Jerneja Božiča, najstarejša cerkev, posvečena sv. Martinu, sezidana na tem mestu že v 12. stoletju,⁸⁰ vendar pa za njeno potrditev ni našel materialnih dokazov. Leta 1999 je Robert Peskar objavil svoje dopolnjeno magistrsko delo o gotski arhitekturi na Goriškem med leti 1460 in 1530,⁸¹ kjer je, predvsem na podlagi kamnoseških znamenj, ugotovil, da je tretjo povečavo cerkve,⁸² ki jo s pomočjo freske sv. Krištofa na južni cerkveni steni, dela mojstra Bolfganga iz leta 1464, datiramo v čas pred tem, vodil Mengeški mojster. Ugotovil je tudi, da je pri delu sodeloval mojster, ki je v okviru delavnice Mojstra kranjskega ladijskega oboka delal že na Malenskem vrhu.⁸³

⁷⁶ Ivan KOMELJ, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1973, str. 18s.

⁷⁷ KOMELJ 1973 (kot op. 76), str. 267.

⁷⁸ KOMELJ 1969 (kot op. 74) prinaša na str. XXXVI precej natančen tloris cerkve, na katerem manjkajo le polžaste stopnice, ki ob severovzhodnem vogalu ladij vodijo v prvo nadstropje. Na tlorisu iz leta 1973 (KOMELJ 1973 (kot op. 76), str. 18) so te stopnice sicer pravilno vrisane, a ima tloris žal več drugih napak. Manjka vsakršen prehod med prezbiterijem ter zakristijo in zvonikom, v zakristiji manjka vzhodno okno, prav tako ni vrisano nobeno okno v prezbiteriju. Napačno je narisano tudi obok v tretji travaji (od zahoda) srednje ladje prezbiterija, obok Molinarove vhodne lope pa sploh ni vrisan.

⁷⁹ Emilijan Cevc, 'Nova umetnostnozgodovinska odkritja v Crngrobu', *Loški razgledi* 31, Škofja Loka 1984, str. 33 - 39, str. 36.

⁸⁰ Dr. Emilijan Cevc je ob komentarju poročila Petra Hicingerja, da je bila v Crngrobu "dolnja cerkev sv. Martina zidana že v 12. stoletju, zgornja cerkev pa pozneje" (CEVC 1984 (kot op. 79), str. 33), opozoril na možnost obstoja najstarejše cerkvene stavbe na tem mestu že v 12. stoletju. Vendar pa moramo to možnost videti le kot hipotetično, saj je Hicingerjevo poročilo (Hicinger 1855 (kot op. 11) vse prej kot zanesljivo. Gre le za bežna navajanja letnic, med katerimi je Hicinger podatek o »spodnji« in »zgornji« cerkvi povzel po Memorabilijah starološkega župnika Jerneja Božiča (od 1820 do 1828). Sam Hicingerjev sestavek pa lahko označimo kot propagandnega, saj je njegov primarni namen pridobiti čim več članov v Muzejsko društvo za Kranjsko.

⁸¹ Robert PESKAR, *Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460 - 1530)*, Nova Gorica 1999.

⁸² Cerkev so, takrat že tretjič, temeljito prenovili sredi 15. stoletja, saj se je priljubljenost te božjepotne točke in s tem število romarjev očitno zelo povečalo. Podrli so južno steno dvoladijske cerkve in na njenem mestu po vzoru že obstoječih arkad sezidali še ene, s tem pa so ob ponovni širitvi cerkve proti jugu pridobili tretjo ladjo. V sredini tako nastale nove, širše zahodne fasade so prebili nov vhod s poznogotskim portalom, svoj vhod pa je na južni strani dobila tudi nova ladja.

⁸³ PESKAR 1999 (kot op. 81), str. 50ss. Avtor je ob tem opozoril na dejstvo, da Mengeški mojster očitno ni bil več izdelovalec figuralnega okrasja. Tako je v Crngrobu med deli tega mojstra edino geometrična konzola z rozeto v luneti glavnega portala nekoliko bogateje oblikovana.

Novogotsko križnorebrasto obokano vhodno lopo, ki jo je na mestu nekdanje lesene leta 1858 ob zahodni fasadi zgradil Giovanni Battista Molinaro,⁸⁴ je v članku, posvečenem temu furlanskemu arhitektu, ki je deloval v Škofji Loki, opisal France Štukl. Avtor je poudaril, da je Molinaro stebre in sklepnike kopiral po Jurkovem prezbiteriju, za celotno neogotsko lopo pa ocenil, da kot zahodni pendant Jurkovemu prezbiteriju zmanjšuje težnostni učinek ladij.⁸⁵

Raziskovalci crngrobske arhitekture so se največ ukvarjali z Jurkovim prezbiterijem. Po tem, ko je za nastanek le-tega dolgo veljala letnica 1273, je August Dimitz leta 1860 objavil najdbo pogodbe iz leta 1520 za gradnjo prezbiterija in zvonika cerkve v Crngrobu.⁸⁶ V svojem članku je med zanimivostmi iz različnih krajev objavil tudi nekaj paberkov iz Škofje Loke, pri čemer je največ pozornosti posvetil omenjeni pogodbi in s tem Jurkov prezbiterij tudi pravilno datiral.⁸⁷

»V pogovoru z nekdanjim loškim davkarjem Guldenpreinom sem slišal, da je v meščanskih hišah tega starega freisinškega mesteca, nekdanj centra živahne trgovine in torej večjega blagostanja in kulture, nekaj pozornosti vrednih starih slik, med njimi portret Katarine Bora, Lutrove soproge, verjetno iz časa reformacije. V gradu, ki ima slikovito lego, arhiv še hrani pomembne ostanke bogate zbirke listin, ki je bila, žal, za naš čas značilno vandalsko uničena. Pred približno 12 leti naj bi 80 listin, potem ko so jih razsekali s sekiro, za približno 11 florinov (guldnov) prodali Trpinčevi papirnici za predelavo. Mnogo listin, ki so se nanašale na Loško farno in še posebej na Crngrob, in ki so bile predane starološkemu župniku v hrambo, je bilo uporabljenih v običajne hišne namene. Vseeno vsebuje arhiv še nekaj pomembnih stvari; med drugim sem med svojim letošnjim obiskom popisal 47 originalnih listin, ki so se nanašale na posebne odnose samostana klaris med leti 1629 in 1778, originalno posvetitveno pismo škofa Jožefa pl. Rabatta, izdano 24. marca 1671 za cerkev sv. Klare v Loki, popolnoma ohranjeno in s pečatom. Pogodbo med oskrbnikom Paulom Raspom, kaščarjem Balthasarjem Sigesdorffom, vikarjem Antonom, sodnikom Antonom Stinglom,⁸⁸ nekaj predstavniki loškega mestnega sveta, crngrobskima ključarjema ter loškim meščanom mojstrom Jurkom Maurerjem,⁸⁹ iz 1. oktobra 1520. Pogodba se nanaša na izgradnjo kora, stolpa in treh obokov v crngrobski cerkvi, določa pa tudi podrobnosti o poteku gradnje. Pogodba vsebuje tudi fragmente glagolskih cerkvenih knjig iz 15. stoletja.⁹⁰ V

⁸⁴ S to dozidavo je cerkev dobila današnji videz. Ob tej priložnosti so prebili še stranska vhoda na severnem in južnem delu zahodne stene, ki sta danes zazidana. Obok lope podpira dvanajstero stebrov in konzole, ki so vdelane v steno. Tri med njimi so, podobno kot na slavoločni steni Jurkovega prezbiterija, figuralne.

⁸⁵ France ŠTUKL, 'Stavbenik Janez Krstnik Molinaro', Loški razgledi XVI, Škofja Loka 1969, str. 198 - 205, str. 202.

⁸⁶ DIMITZ 1860 (kot op. 31).

⁸⁷ Tisti del članka Augusta Dimitza, ki se nanaša na Škofjo Loko, na tem mestu objavljam v smiselnem prevodu. Tu se za pomoč zahvaljujem ženi Alenki Golob - Koman, prof. nemščine.

⁸⁸ Imena podpisnikov pogodbe navajam tako, kot jih je navedel Dimitz, in ne v danes običajni obliki.

⁸⁹ V tem kontekstu »Maurer« označuje poklic (zidar).

⁹⁰ Pogodba, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije (signatura Gr. A. II, Škofja Loka 8 - Ecclesiastica /stara signatura: fasc. 36/), ne vsebuje omenjenih fragmentov. Kljub temu pa se mi zdi zelo verjetno, da je bilo zraven te pogodbe, ko jo je Dimitz sprejel, res nekaj glagolskih fragmentov, katerih usoda pa ni znana.

*dvorcu Šefert⁹¹ naj bi bile tudi stare listine, a nisem imel priložnosti, da bi jih pobliže raziskal. Zanimiva ne le za starinoslovca ampak tudi za ljubitelje narave je razvalina Stari grad, dobre pol ure od novega gradu, ki na strmem pogozdenem hribu obvladuje okolico. S svojim položajem sredi gostega bukovega gozda in mogočnim zidovjem, ki kljubuje zobu časa, spominja na čase obrambe [pred napadalci].**

Prvi sestavek o zgodovini arhitekture crngrobskega prezbiterija po Dimitzovi omembi pogodbe z mojstrom Jurkom je leta 1892 prispeval Anton Koblar. V svojem prispevku je najprej kratko opisal arhitekturo, potem pa se je posvetil pogodbi o zidavi prezbiterija in zvonika iz leta 1520.⁹² Kot enega najpomembnejših spomenikov slovenske dvoranske arhitekture je crngrobski prezbiterij obravnaval France Stele v svojem nastopnem predavanju na ljubljanski univerzi leta 1938, ko je v združitvi z ladjo župne cerkve v Kranju iskal idealno dvoransko cerkev po bavarskem vzoru.⁹³ To Steletovo tezo je v luči novejših dognanj nemški strokovni javnosti na kolokviju v Ljubljani leta 2001 predstavil Wolfgang Schöller.⁹⁴ Na istem kolokviju je najnovejša dognanja o bavarskih vzorih za kranjsko farno cerkev, in s tem posredno seveda tudi za Jurkov prezbiterij, podal Samo Štefanac.⁹⁵

Emilijan Cevc se je leta 1965 v članku, posvečenem mojstru H.R., ustavil tudi pri prezbiteriju crngrobske cerkve, kjer je med kakovostno slabšimi Jurkovimi sklepniki izpostavil zelo kvalitetnega Marijinega nad glavnim oltarjem in ga opredelil za izdelek mojstra H.R.⁹⁶ Pogodbi o gradnji crngrobskega prezbiterija, predvsem pa mojstru Jurku kot osebnosti, se je isti avtor podrobneje posvetil leta 1964. V svojem članku je nakazal vzroke za zastoj pri gradnji prezbiterija in njegove posledice, posvetil pa se je tudi

⁹¹ V izvorniku: *Im Hause »zum Scheferd (?)« (vielleicht Schöffen?)*. Kmečki dvorec Šefert blizu Zminca v Poljanski dolini je bil od druge polovice 16. stoletja last škofjeloške rodbine Pečecharjev (prim. Boris GOLEC, 'Iz zgodovine uradovalne slovenščine 17. stoletja', Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije XXIII/2, Ljubljana 2000, str. 141 - 154, str. 147), ki se je do srede 17. stoletja podelenitila in privzela naslov »zum Schöffart« (gl. BLAZNIK 1973 (kot op. 58), str. 333). Šefert kot podeželski dvorec omenja že Urbar loškega gospostva iz leta 1291 (gl. BLAZNIK 1963 (kot op. 5), str. 143).

⁹² Anton KOBBLAR, 'O zidanju crngrobske cerkve', Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, 2. letnik, Ljubljana 1892, str. 152 - 155; Anton Koblar v tem sestavku prvi prinaša nekaj zanimivih detajlov iz pogodbe, ki jo je našel v ljubljanskem deželnem arhivu. Ob tem pa ne omenja dobrih 30 let starejšega članka Augusta Dimitza, ki je to pogodbo odkril in njen povzetek tudi objavil (DIMITZ 1860 (kot op. 31), str. 86).

⁹³ STELE 1938 (kot op. 47). France Stele je v tej teoriji poskušal združiti dvoransko ladjo župne cerkve v Kranju s crngrobskim prezbiterijem, da bi s tem dobil slovensko paralelo čistim dvoranskim cerkvam, kot jih pozna Bavarska. Ta arhitektura naj bi predstavljala izhodišče za dvoranske cerkvene prostore na Gorenjskem (STELE 1938 (kot op. 47), str. 9ss). Ob tem pa je treba opozoriti, da ima prezbiterij v Crngrobu slavoločno steno, ki bi, tudi ob morebitnem uresničenju očitnih načrtov o zidavi nove (verjetno dvoranske) ladje namesto obstoječih treh, pomenila premočno cezuro, da bi se lahko približala idealu popolnega dvoranskega prostora, katerega bistvo je prav poenotenje in izginjanje cezur.

⁹⁴ Wolfgang SCHÖLLER, 'Eine slowenische Variante der »Sondergotik« - France Stele, Bayern und eine Gruppe spätgotischer slowenischer Hallenkirchen', Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003, str. 93 - 104.

⁹⁵ Samo ŠTEFANAC, 'Die Pfarrkirche des hl. Kanzian in Kranj und ihre Stellung in der spätgotischen Architektur Mitteleuropas', Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003, str. 105 - 114.

⁹⁶ Emilijan CEVC, 'Kipar HR', Loški razgledi III, Škofja Loka 1956, str. 161 - 174, str. 168s.

drugim omembam mojstra Jurka v arhivskem gradivu. Ob koncu članka je še ovrgel prenagljeno hipotezo Viktorja Steske, da naj bi bilo popolno ime mojstra Jurka »Jurko Streit«.⁹⁷ Pri vsem zanimanju, ki ga je v strokovni literaturi zbudil prezbitarij mojstra Jurka, pa je zanimivo, da Nace Šumi niti v svojem članku o arhitekturi 16. in 17. stoletja na Slovenskem niti v študiji o arhitekturi 16. stoletja na Slovenskem, crngrobskega prezbitarija sploh ne omenja.⁹⁸

Emilijan Cevc je v knjigi o poznogotski plastiki ponovno opozoril na sklepnike na oboku crngrobskega prezbitarija, predvsem na okorno izdelavo Jurkovih,⁹⁹ in za razliko od njih na Marijin sklepnik mojstra H.R. nad glavnim oltarjem.¹⁰⁰ Na ta sklepnik je avtor opozoril tudi v članku o gotski plastiki na Loškem, ki ga je napisal ob 1000-letnici Škofje Loke.¹⁰¹ Isti avtor je leta 1996 objavil članek o sklepnikih z upodobitvijo pluga in kot najstarejšega na Slovenskem označil sklepnik na oboku tretje traveje severne ladje v Crngrobu.¹⁰² Te pluge je s pomočjo bibličnih prerokb ikonološko opredelil kot simbol človeške in božje narave, ki sta združeni v Kristusu, sekundarno pa jih je razložil kot simbol prispevka kmečkega življa pri gradnji cerkva.

Pogodbo o zidavi crngrobskega prezbitarija in zvonika iz leta 1520 je v celoti in s kritičnim komentarjem objavila šele leta 1986 Ana Lavrič.¹⁰³ Poleg komentarjev, ki se nanašajo neposredno na pogodbo, je temeljiteje osvetlila delovanje stavbarnic in razložila običajne klavzule v gradbenih pogodbah ob koncu gotike pri nas. V svoji razpravi je avtorica orisala zgodovinski okvir, zaradi katerega si lahko razložimo vzroke zamude pri gradnji crngrobskega prezbitarija in zakaj Jurko ni sam dokončal sprejetega dela.¹⁰⁴ Pregledni članek o crngrobskem prezbitariju, v katerem so upoštevana vsa novejša dognanja, je za katalog ob razstavi o gotiki na Slovenskem prispeval Samo Štefanac.¹⁰⁵

Zaradi svoje visoke kakovosti in pomena v prostoru in času nastanka so bile posebne pozornosti med konservatorji in umetnostnimi zgodovinarji deležne predvsem crngrobske freske. Iz zapisov in priporočil cesarsko-kraljeve *Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* na Dunaju

⁹⁷ Emilijan CEVC, 'Poznogotski stavbenik Jurko iz Loke (Jurko Maurer ali Jurko Streit?)', Loški razgledi XI, Škofja Loka 1964, str. 50 - 61, str. 58s.

⁹⁸ NACE ŠUMI, 'Pregled arhitekture XVI. In XVII. Stoletja na Slovenskem', Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, VII, Ljubljana 1965, str. 9-36 in NACE ŠUMI, 'Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem', Ljubljana 1966.

⁹⁹ Emilijan CEVC, 'Poznogotska plastika na Slovenskem', Ljubljana 1970, str. 274.

¹⁰⁰ CEVC 1970 (kot op. 99), str. 278; Mojstra H.R. opredeli na str. 174ss.

¹⁰¹ Emilijan CEVC, 'Gotska plastika na loškem ozemlju', Loški razgledi XIX, Škofja Loka 1972, str. 179 - 197, str. 193.

¹⁰² Emilijan CEVC, 'Plug na gotskih cerkvenih sklepnikih', Grafenauerjev zbornik; Ljubljana 1996, str. 409 - 420.

¹⁰³ LAVRIČ 1986 (kot op. 62). Popoln prepis pogodbe, s čimer je ta postala tudi širše dostopna, prinaša na str. 148 - 151. Avtorica je opozorila tudi na to, da je bila to že druga pogodba med istimi pogodbenimi strankami za gradnjo tega objekta, saj prva iz leta 1515 (za to izvemo posredno iz besedila pogodbe iz leta 1520, ohranjena pa ni) zaradi kmečkega upora ni mogla biti realizirana (str. 138).

¹⁰⁴ Takrat so grozili turški vpadi, odmeval je kmečki upor, ki se je razvnel leta 1525 na Koroškem in Štajerskem, leto kasneje zabeležimo na Loškem zametke protestantizma, končno pa so zamudi gradnje botrovale tudi osebne zamere (podrobneje gl. LAVRIČ 1986 (kot op. 62), str. 144).

¹⁰⁵ Samo ŠTEFANAC, 'Jurko iz Loke', Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, str. 89 - 91.

Matej Sternen in Janez Veider pri odkrivanju fresk v severni ladji leta 1935, iz fototeke Umetnostno-zgodovinskega inštituta ZRC SAZU.

izvemo, da so bile freske v crngrobski cerkvi deležne konservatorske skrbi že v začetku 20. stoletja.¹⁰⁶ France Stele je že takoj v letu 1935, ko je skupaj s starološkim župnikom Janezom Veidrom, restavradorjem in slikarjem Matejem Sternenom ter študentom slikarstva Franjom Golobom odkril večino crngrobskih fresk, te objavil v svojem pregledu slovenskega slikarstva ter jih ustrezno opredelil in večinoma tudi pravilno pripisal posameznim mojstrom in slogovnim smerem. Umestil jih je v sam kakovostni vrh srednjeveškega slikarstva na Slovenskem.¹⁰⁷ Tri leta kasneje je o odkritju pisal tudi v poročilu o varstvu spomenikov za obdobje od leta 1935–1938,¹⁰⁸ crngrobske freske pa so našle ustrezno mesto tudi v avtorjevi bolj poljudno napisani publikaciji o cerkvenem slikarstvu med Slovenci.¹⁰⁹ Leta 1969 je France Stele v temeljnem delu o srednjeveškem slikarstvu na Slovenskem freske v Crngrobu ponovno izpostavil tako s formalnega kot z ikonografskega vidika kot ene najpomembnejših med spomeniki slovenskega srednjeveškega slikarstva.¹¹⁰ V knjigi istega avtorja o slovenskem

gotskem slikarstvu, ki je izšla v zbirki *Ars Sloveniae*, bistvenih novih opredelitev ni, je pa katalogu dodana shema z lokacijami posameznih fresk.¹¹¹ Ob primerjavi barvnih fotografij (ne le iz Crngroba) v tej publikaciji z današnjim stanjem fresk je žal dobro vidno propadanje naših srednjeveških stenskih poslikav v zadnjih 30 letih. V poljudno napisani knjigi Ivana Sedeja, ki obsega izbor okroglo stotih slovenskih slik, zastopata Crngrob Mojster crngrobske fasade (avtor ga imenuje »Slikar Furlanske smeri«) in mojster Bolfgang.¹¹²

¹⁰⁶ *Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, dritte Folge, siebenter Band, Wien 1908, str. 208s in str. 366s.

¹⁰⁷ STELE 1935 (kot op. 54), str. 41s; Freske, ki jih je leta 1453 v severni ladji naslikal mojster Bolfgang, je pripisal tvornosti mednarodnega gotskega mehkega sloga. Tej opredelitvi lahko v strokovni literaturi sledimo vse do 80-tih let 20. stoletja, ko se je ta dokončno izkazala za napačno (gl. predvsem Janez HÖFLER, *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krašc*, Ljubljana 1985, in Janez HÖFLER, 'O mojstru Bolfgangu in nekaterih pogledih na srednjeveško stensko slikarstvo v Sloveniji, Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem - Šumijev zbornik, Ljubljana 1999, str. 343 - 364). Ob tem pa je treba opozoriti tudi na recenzijo Steletovih Monumentov, ki jo je leta 1938 v Münchnu objavil Karl Oettinger, v kateri opozarja na slogovno bližino mojstra Bolfganga in Konrada Witza (gl. Karl OETTINGER, 'Notizen und Nachrichten', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* VII, München 1938, str. 259s, str. 260).

¹⁰⁸ France STELE, 'Varstvo spomenikov', Zbornik za umetnostno zgodovino XV, Ljubljana 1938, str. 94-101, str. 95s.

¹⁰⁹ France STELE, *Cerkveno slikarstvo med Slovenci - I. Srednji vek*, Celje 1937.

¹¹⁰ France STELE, *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja*, Ljubljana 1969.

¹¹¹ France STELE, *Gotsko stensko slikarstvo* (zbirka *Ars Sloveniae*), Ljubljana 1972, str. LIIs.

¹¹² Ivan SEDEJ, *Sto znanih slovenskih umetniških slik*, Ljubljana 1985, str. 32s in 40s.

Stoletove opredelitve so doživele nekatere popravke šele v novejšem času. Janez Höfler je v svoji razpravi iz leta 1985 freske na zahodni fasadi, ki so dotodaj veljale pač za delo nekega furlanskega mojstra, povezal neposredno z Bologno.¹¹⁵ V isti študiji je predvsem na podlagi fresk iz Crngroba mojstra Bolfganga dokončno ločil od slikarstva mehkega sloga in pri njem potrdil vpliv Konrada Witzza ter ugotovil uporabo grafičnih predlog. Danes že povsem uničenega sv. Krištofa na južni steni cerkve, ki ga je Stele dotodaj sicer postavljali v Bolfgangovo bližino, je pripisal mojstru Bolfgangu samemu, osrednjo figuro Kristusa na freski Svete nedelje (natančneje Nedeljskega Kristusa), katere atribucija delavnici Janeza Ljubljanskega sicer ni sporna, pa je postavil v Bolfgangovo bližino.¹¹⁶ Na nemške (porenske) vplive na Bolfgangovo slikarstvo je leta 1983 opozoril Emilijan Cevc v članku o pri nas edinstvenem, zato pa v severni in zahodni Nemčiji toliko bolj običajnem motivu Jožefa, ki kuha močnik.¹¹⁷ Na za naše razmere izjemno kakovost Bolfgangovega slikarstva je leta 1988 na simpoziju o slovenskem srednjem veku znova opozoril Janez Höfler, ki je njegove freske, kot edine na Slovenskem v 15. stoletju, postavil v okvir mednarodnih kakovostnih meril.¹¹⁸

Za zgodovino proučevanja umetnostne dediščine v Crngrobu je zanimiv tudi članek Roberta Peskarja, v katerem se je avtor posvetil posebej poslikavam zunanjščin cerkva in pri tem opozoril na dejstvo, da so te pri nas praviloma bogateje poslikane tam, kjer so delovale goriške delavnice.¹¹⁷ Spričo bogate poslikave je Crngrob avtorju poslužil kot eden najpomembnejših primerov poslikave zunanjščine v Sloveniji.

V katalogu, ki je nastal leta 1995 ob razstavi *Gotika v Sloveniji*,¹¹⁸ so crngrobske freske, pač glede na časovno in slogovno opredelitev, avtorji obravnavali na ustreznih mestih. Tanja Zimmermann je opisala in slogovno opredelila Marijin cikel v spodnjem pasu severne ladje (nastal okoli 1300 - 1310)¹¹⁹ ter poudarila njegovo prioriteto med gorenjskimi slikarskimi spomeniki te dobe. Goriške delavnice, do tedaj poznane kot delavnice furlanske smeri, in s tem Mojstra crngrobske fasade (poslikavo datiramo v čas 1370 - 80) kot utemeljitelja te smeri pri nas, je obravnavala Adela Železnik.¹²⁰ O freski Svete nedelje (1455-60) je pisal Janez Höfler,¹²¹ ki se je v istem katalogu posvetil tudi poslikavam mojstra Bolfganga,¹²² slikarja, ki ga po imenu poznamo ravno iz Crngroba. Prvo delo tega slikarja, s tem pa tudi prve freske na Slovenskem, ki niso več sledile

¹¹⁵HÖFLER 1985 (kot op. 107), str. 8

¹¹⁶HÖFLER 1985 (kot op. 107), str. 56ss.

¹¹⁷Emilijan CEVC, 'Ikonografski problemi Bolfgangove freske Rojstva v Crngrobu', Loški razgledi 30, Škofja Loka 1983, str. 35 - 41, str. 40.

¹¹⁸Janez HÖFLER, 'O nekaterih vidikih likovne umetnosti srednjega veka na Slovenskem', Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 29. junija do 1. julija 1988, Ljubljana 1989, str. 267 - 272, str. 271s.

¹¹⁹Robert PESKAR, 'Srednjeveške poslikave cerkvenih zunanjščin v Sloveniji', *Gotika v Sloveniji, Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom*, Ljubljana 1995, str. 309 - 319, str. 311.

¹²⁰Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995.

¹²¹Tanja ZIMMERMANN, 'Stensko slikarstvo poznega 13. in zgodnjega 14. stoletja', *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 221 - 230, str. 228s.

¹²²Adela ŽELEZNIK, 'Goriške delavnice 14. in zgodnjega 15. stoletja', *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 237 - 245, str. 239s.

¹²³Janez HÖFLER, 'Janez Ljubljanski', *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 253 - 258, str. 257s.

¹²⁴Janez HÖFLER, 'Mojster Bolfgang in njegov krog', *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 272 - 280, str. 273.

tradiciji »mehkega sloga«, ampak so predstavile nov slog »zmečkanih gub«, so namreč nastale prav v Crngrobu (1453 v severni ladji). Alenka Vodnik, ki je svojo raziskovalno metodo in njene izsledke predstavila na mednarodnem simpoziju o gotiki v Sloveniji, ki je bil v Ljubljani leta 1994,¹²³ je na podlagi s šablono naslikanih vzorcev palmet in parov ptic oziroma stiliziranih granatnih jabolok, lastnih mojstru Bolfgangu in njegovim naslednikom, ob primerjavi z drugimi tovrstnimi dekoracijami na freskah v Sloveniji dokazala nekatere naslednike mojstra Bolfganga. Te vzorce srečamo prvič na naših freskah v Crngrobu na oblačilu sv. Volbenka in sv. Katarine.

Sintetični pregled fresk v Marijini cerkvi v Crngrobu je leta 1996 prispeval v prvi knjigi o slovenskih srednjeveških freskah Janez Höfler.¹²⁴ Avtor se je tu še posebej posvetil stilnim opredelitvam in izvoru delavnic goriške smeri ter mojstra Bolfganga. Höflerjevo delo je danes temeljno za nadaljnje raziskave srednjeveških fresk v Sloveniji. Isti avtor je mojstra Bolfganga in njegovo delo obravnaval tudi leta 1999 v članku, ključnem za interpretacijo tega slikarja in njegovega nasledstva,¹²⁵ kjer je mojstra Bolfganga glede na novejšo izsledke na novo definiriral v okviru likovne tvornosti tretje četrtine 15. stoletja na Slovenskem. Pri tem je izčrpno podal zgodovino raziskav in opozoril na zmotne opredelitve del mojstra Bolfganga v dotedanji strokovni literaturi. Za crngrobsko cerkev je v tem članku zanimiv tudi opis odkrivanja Bolfgangovih fresk in navedba partij, ki so jih zaradi ohranjenih starejših fresk pri odkrivanju žrtvovali.¹²⁶

Med vsemi crngrobskimi freskami je bila v strokovni literaturi daleč največ pozornosti deležna upodobitev Nedeljskega Kristusa, ki jo pripisujemo delavnici Janeza Ljubljanskega in datiramo v čas med letoma 1455 in 1460. Že ob odkritju leta 1935 ji je France Stele v okviru crngrobskih fresk, predvsem zaradi izjemnega bogastva spremljajočih prizorov, namenil posebno mesto in jo slogovno postavil v bližino Janeza Ljubljanskega.¹²⁷ Leta 1944 je objavil temeljno razpravo o tej freski, seveda s posebnim poudarkom na njeni ikonografski vsebini.¹²⁸ V tem delu se je avtor posvetil predvsem izvoru in pomenu upodobitev Svete nedelje, pa tudi ikonografiji samega Kristusa trpina kot osrednje podobe na freski. Obravnaval je tudi posamezne prizore, ki osrednjo podobo obkrožajo in fresko ikonografsko opredeljujejo. Seveda ni mogel mimo več kot očitnih primerjav z gradivom iz Anglije, kjer je domneval tudi izvor ikonografskega tipa Svete nedelje. Spremljajoče prizore v Crngrobu je opredelil kot neke vrste piktograme, ki simbolizirajo posamezne obrti. Avtor je ugotovil, da so prizori razvrščeni po »teži« greha. Najtežji grešnik je seveda samomorilec, upodobljen

¹²³ Alenka VODNIK, 'Tekstilni vzorci v gotskem stenskem slikarstvu na Slovenskem', *Gotika v Sloveniji: Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadrantom*, Ljubljana 1995, str. 297 - 303 in Alenka VODNIK, *Tekstilni vzorci v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem*, Ljubljana 1998, str. 40ss. Glede na to, da je bila šablona za slikanje tekstilnih vzorcev last delavnice in da je moral mojster, ko se je osamosvojil, izdelati svojo šablono, je avtorica lahko dokazala marsikatero avtorstvo fresk na Slovenskem.

¹²⁴ Janez HÖFLER, *Srednjeveške freske v Sloveniji I - Gorenjska*, Ljubljana 1996, str. 86 - 92.

¹²⁵ HÖFLER 1999 (kot op. 107).

¹²⁶ HÖFLER 1999 (kot op. 107), str. 344.

¹²⁷ STELE 1935 (kot op. 54), str. 42.

¹²⁸ France STELE, 'Ikonografski kompleks slike »Svete Nedelje« v Crngrobu', *Razprave filozofske filološko-historičnega razreda SAZU II*, Ljubljana 1944, str. 401 - 438.

kot prvi, ki vstopa v peklensko žrelo¹²⁹. Med grešnike, ki ne spoštujejo nedeljskega počitka, je uvrstil tudi spodnjo figuro v osrednjem polju in v tem kontekstu zavrnil Veiderjevo domnevo, da ta pomeni tesarja iz Pasijona.¹³⁰ Za prizore opravil, ki so nanizani okoli Kristusa, je našel ikonografski vzor predvsem v južnonemških lesorezih, od koder je slikar povzel in priredil nekatere motive ter jih uporabil na naši freski kot mnemotehnične podobe. V sami upodobitvi je Stele videl bogat primer *Artis memorativae*¹³¹, premišljeno zaokrožene v slikovni pripomoček pri pridigi o posvečevanju nedelje. Tudi v mednarodnem merilu so bile neregularne izčrpane ikonografske študije motiva Svete nedelje (prispevali so jih predvsem Robert Wildhaber,¹³² Leopold Kretzenbacher,¹³³ v svoji doktorski disertaciji Athene Reiss¹³⁴ ter z vidika pravne zgodovine Otto Fraydenegg-Monzello¹³⁵). Tudi tuji avtorji izpostavljajo crngrobsko fresko zaradi izjemno bogato upodobljenih opravil (v večini primerov tako v Angliji kot v kontinentalni Evropi so okoli osrednje figure razporejena le orodja kot simbolni prikaz posameznih dejavnosti, katerih opravljanje je ob nedeljah prepovedano) kot eno najodličnejših svoje vrste.

S terminološkega vidika je zanimiv članek Brede Vilhar iz leta 1996, v katerem je avtorica posredno opozorila na problem poimenovanja in razločevanja dveh osnovnih tipov Svete nedelje in ga skušala razrešiti ob primerjavi koroških fresk v Dolah (Dellach) in Čačah (Saak). Freske, na katerih je kot centralna figura upodobljen Kristus, imenuje, pač po analogiji z nemško terminologijo, »Nedeljski Kristus«, tiste, na katerih namesto Kristusa kot osrednji lik nastopa ženska figura, pa »Sveta nedelja«. Žal avtorica tega terminološkega razlikovanja podrobneje ne utemeljuje, ampak le kratko razloži, da je Nedeljski Kristus »smiselni pendant« Svete nedelji, kjer »gre za konkretno predstavitev Jezusa samega, kako ga žali skrunjenje Gospodovih dni.«¹³⁶ Leta 2001 se je

¹²⁹ Sv. Avguštin je v svojem delu *De civitate Dei*, ki ga je napisal okoli leta 420, samomor, do katerega je imelo krščanstvo do tedaj dokaj tolerantno odnosa, izenačil z umorom. Tako negativen odnos do samomora je nato Cerkev vzdrževala še skozi ves srednji vek, zrala pa se tudi v avstrijskem kazenskem zakonu iz leta 1787 (podrobneje gl.: Lev MILČINSKI, Bojan ZALCAR, Mira VIRANT-JAKLIČ, *Samomor in Slovenija*, Ljubljana 1997, str. 8).

¹³⁰ STELE 1944 (kot op. 128), str. 419.

¹³¹ STELE 1944 (kot op. 128), str. 424ss. Stele je v svojem delu razložil termin *Ars memorativa* kot način, kako izrabiti naše vizualno doživljanje za pomoč spominu. Pri tem je osrednja figura »vodilni znak za vsebino, izraženo z naokrog razvrščenimi sličicami raznih predmetov.«

¹³² Predvsem Robert WILDHABER, 'Der "Feiertagschristus" als ikonographischer Ausdruck der Sonntagsheiligung', *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 16 (1956), zv. 1, Basel 1956, str. 1 - 34.

¹³³ Leopold KRETZENBACHER, *Nachtridentinisch untergegangene Bildthemen und Sonderkulte der Volksfrömmigkeit in den Südost-Alpenländern*, München 1994.

¹³⁴ Athene REISS, *The Sunday Christ: Sabbatarianism in English medieval wall painting* (British Archaeological Reports, 292. zv.), Oxford 2000; v tej disertaciji je avtorica podala tudi izčrpano zgodovino raziskav tega ikonografskega motiva. Avtorica se je ustavila tudi pri crngrobski freski, a je žal napačno povzela datacijo in fresko postavila v sredino 14. stoletja, kar je botrovalo tudi napačni interpretaciji (recenzijo knjige gl.: Dušan KOMAN, 'Angleški prispevek k poznavanju upodobitev ikonografskega motiva Svete nedelje', *Acta historiae artis Slovenica* 6, 2001, str. 189s).

¹³⁵ Otto FRAYDENEGG-MONZELLO, *Der Feiertagschristus: Ein Volksmystisches Mahnbild des Spätmittelalters als Quelle zur Rechtlichen Volkskunde, Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde*, Bd 18, Zürich 1999, str. 61 - 96.

¹³⁶ Breda VILHAR, *Ziljske freske, Celovec-Dunaj-Ljubljana 1996*, str. 28.

Dušan Koman posvetil problemu terminologije, ki do tedaj še ni bil ustrezno rešen, in v okviru ikonografskega motiva Svete nedelje predlagal razločevanje med upodobitvami s Kristusom trpinom kot osrednjo figuro na eni strani ter na drugi z upodobitvami ženskega lika, torej Ecclesie¹³⁷ kot centralne figure. Prve je po angleški, francoski in delno nemški paraleli poimenoval Nedeljski Kristus, druge, neprimerno redkeje, pa je poimenoval Nedeljska Cerkev.¹³⁸

Emilijan Cevc je leta 1951 opozoril na pomen crngrobske freske Nedeljskega Kristusa za etnografijo in na potrebo po raziskovanju refleksije domačega okolja v poznem srednjem veku oziroma direktnega prenosa motivov v spremljajočih prizorih ter opozoril na odsotnost (neohranjenost?) poljedelskih prizorov.¹³⁹ Isti avtor se je leta 1958 ukvarjal z motivom tkalke na crngrobski freski in s pomočjo nekaterih etnografskih primerjav s Hrvaške postavil domnevo, da gre tu, kot tudi v prizoru Marije pri tkanju tempeljskega zastora na freski v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom (iz leta 1504 ali kmalu po tem¹⁴⁰), za pletiljo.¹⁴¹ Sicer pa se je z etnografskim vidikom te freske ukvarjal predvsem Angelos Baš, ki je najprej leta 1956 popisal in opredelil noše figur, naslikanih na spremljajočih prizorih.¹⁴² Dve leti kasneje je objavil članek o pomenu likovnih upodobitev poznega srednjega veka in 16. stoletja za raziskavo oblačilne kulture tistega časa.¹⁴³ V članku je obsežno predstavil slikarske in kiparske upodobitve oblačil v prostoru jugovzhodnih Alp. Predvsem freske poznega 15. in 16. stoletja je označil, sicer z nekaterimi pridržki, za relevantne pri raziskavah osnovnih značilnosti oblačil tistega časa tudi na lokalni ravni, kar implicira potreba po fabulativnosti prizorov. V tem kontekstu je opozoril tudi na fresko Nedeljskega Kristusa v Crngrobu. Avtor se je s proučevanjem oblačilne

¹³⁷ Osrednjo žensko figuro na tovrstnih freskah je že France Stele opredelil kot personifikacijo Cerkve, torej Ecclesio (STELE 1944 (kot op. 128), str. 428).

¹³⁸ Dušan KOMAN, 'Sveta Nedelja - Nedeljski Kristus in Nedeljska Cerkev', »Hodil po zemlji sem naši...« - Marijano Zadnikarju ob osemdesetletnici, Ljubljana 2001, str. 233 - 242.

¹³⁹ Emilijan CEVC, 'Etnografski problemi ob freski »sv. Nedelje« v Crngrobu', Slovenski etnograf III - IV, Ljubljana 1951, str. 180 - 183.

¹⁴⁰ HÖFLER 1996 (kot op. 124), str. 177. Poslikavo južne stene ladje, kjer je naslikan tudi prizor Marije pri tkanju, postavlja v čas gradnje prezbiterija (1507) ali pozneje.

¹⁴¹ Emilijan CEVC, 'Crngrobska pletilja', Loški razgledi V, Škofja Loka 1958, str. 144-149; Brez dvoma gre na tem prizoru za prikaz tkanja. Škofja Loka z okolico je bila v poznem srednjem veku poznana kot center platnarske obrti, kar je upodobljeno tudi na obravnavanem pasu na naši freski. Platnarstvo je bilo na Loškem poznano že od 13. stoletja dalje, s tem pa tudi tkalstvo (Pavle BLAZNIK, 'O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja', Loški razgledi VI, Škofja Loka 1959, str. 91 - 97, str. 92s). Po drugi strani pa Pavle Blaznik v tem svojem članku pletilstva sploh ne omenja. O pomenu platnarske obrti priča tudi zapis v računski knjigi iz let 1437-38, »da si je freisinški škof [Nikodemus della Scala, 1422-1443] tedaj na loških tleh nabavil 99 laktov platna« (BLAZNIK 1973 (kot op. 58), str. 89; cf. tudi: BLAZNIK 1963 (kot op. 5), str. 285). V slovenski etnološki literaturi najdemo tudi neposredno primerjavo svetoprimoške upodobitve stavev s še vedno uporabljanim tkalskim orodjem, ki ga avtor imenuje »statve« (Božo RAČIČ, 'Domače tkalstvo v Beli krajini', Slovenski etnograf III - IV, Ljubljana 1951, str. 142 - 158, str. 149 in TXXIV, sl. 13). Tudi pomen besed »plesti« in »tkati« je v slovensčini enoznačen. »Plesti« pomeni »delati tekstilne izdelke s pletilkami, pletilnim strojem« (Slovar slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana 1995, str. 854), »tkati« pa »delati tekstilne izdelke s križanjem, prepletanjem osnovnih niti in votka« (SSKJ 1995 (kot zgoraj), str. 1401).

¹⁴² Angelos BAŠ, 'Noše na freski sv. Nedelje v Crngrobu', Loški razgledi III, Škofja Loka 1956, str. 175 - 182.

¹⁴³ Angelos BAŠ, 'Pričevanje o noši v poznosrednjeveški umetnosti na Slovenskem', Slovenski etnograf XI, Ljubljana 1958, str. 101 - 130.

kulture na Kranjskem na podlagi poznosrednjeveških fresk ukvarjal tudi kasneje, Crngrob pa mu je v teh raziskavah pomenil eno pomembnejših referenc. Leta 1959 je objavil pregleden članek o nošah, naslikanih na slovenskih gotških freskah, v katerem je popisal in opisal kose oblačil na posameznih spomenikih.¹⁴⁴ Leta 1962 je izšel članek istega avtorja o hlačah v ljudski noši. Pri tem je ugotovil, da se ravno na freski Nedeljskega Kristusa v Crngrobu prvič v našem prostoru pojavijo naslikane hlačne nogavice.¹⁴⁵ Na isti freski je našel tudi edino upodobitev nizkih čevljev v 15. stoletju na Gorenjskem.¹⁴⁶ Leta 1959 je avtor objavil članek o najstarejši upodobitvi skrinje na Slovenskem – tudi to najdemo na naši freski.¹⁴⁷ Istega leta je na kongresu jugoslovanskih folkloristov predstavil fresko Nedeljskega Kristusa iz Crngroba kot vir za raziskavo materialne kulture poznega srednjega veka na Gorenjskem.¹⁴⁸ Špelca Čopič je v svoji pregledni študiji slovenskega slikarstva med crngrobskimi freskami izpostavila prav fresko Nedeljskega Kristusa in na njej naslikane spremne prizore asociativno navezala na mnogo kasnejše slikarstvo panjskih končnic.¹⁴⁹ Čeprav delavniško delo, je zaradi ikonografske izjemnosti freski v monografiji o Janezu Ljubljanskem prisodil posebno mesto tudi Ivan Sedej.¹⁵⁰

Tudi muzikologi, ki so se ukvarjali s poznim srednjim vekom pri nas, niso mogli mimo crngrobskega Nedeljskega Kristusa. Z instrumenti na naših srednjeveških freskah se je ukvarjal Primož Kuret, ki je mesto plesa na naši freski (na spodnjem pasu blizu pekla) označil kot ustrezno poznosrednjeveškemu vrednotenju glasbe in

Matej Sternem, France Stele in Franjo Golob pri odkrivanju fresk v severni ladji leta 1935, iz fototeke Umetnostnozgodovinskega inštituta ZRC SAZU. Tu se zahvaljujem inštitutu, predvsem pa predstojniku dr. Damjanu Prelovšku, ki mi je predlagal objavo obeh fotografij v tem članku.

¹⁴⁴ Angelos BAŠ, 'Kranjska ljudska noša na gotških freskah', Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, V - VI, Ljubljana 1959, str. 351 - 367; članek je avtor datiral z januarjem leta 1956.

¹⁴⁵ Angelos BAŠ, 'Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem', Slovenski etnograf XV, Ljubljana 1962, str. 55 - 69, str. 62.

¹⁴⁶ Angelos BAŠ, 'Obuvala na Slovenskem v 15. in 16. stoletju', Slovenski etnograf XVI - XVII, Ljubljana 1964, str. 23 - 32, str. 24.

¹⁴⁷ Angelos BAŠ, 'O najstarejši upodobitvi skrinje na Slovenskem', Slovenski etnograf XII, Ljubljana 1959, str. 97 - 106.

¹⁴⁸ Angelos BAŠ, 'Uz etnografiju Gorenjske u kasnom srednjem veku', Rad kongresa folklorista Jugoslavije VI. - Bled 1959, Ljubljana 1960, str. 27 - 30.

¹⁴⁹ Špelca ČOPIČ, Slovensko slikarstvo, Ljubljana 1966, str. 24ss.

¹⁵⁰ Ivan SEDEJ, Janez Ljubljanski, Ljubljana 1994, str. 47s.

družbenemu ugledu glasbenikov.¹⁵¹ Avtor v svojem delu ni definiral glasbil na tem prizoru. Edini instrument, ki ga je na tej freski opredelil, je rog, na katerega trobi lovec na prizoru sokolarjenja.¹⁵² Na simpoziju o srednjeveški glasbi na Slovenskem in njenih evropskih vzporednicah je leta 1997 Metoda Kokole predstavila ples na Slovenskem v poznem srednjem veku. Za našo fresko je, s pomočjo rekonstrukcije Marijana Tršarja,¹⁵³ razpoznala instrumentalno zasedbo godcev v prizoru plesa (cink, šalmaj, in tretji instrument, ki ni več razpoznaven, po analogijah verjetno tudi šalmaj) in celo, kateri moment pri plesu je na crngrobski freski predstavljen.¹⁵⁴ Prizor plesa na crngrobski cerkvi pa ostaja tudi v današnjem času za etnološko stroko predmet raziskav.¹⁵⁵

Prispevkov, v katerih se avtorji ukvarjajo z notranjo opremo crngrobske cerkve, je manj kot tistih posvečenih arhitekturi ali srednjeveškim freskam. Emilijan Cevc je v katalogu ob razstavi gotske plastike na Gorenjskem sicer predstavil tri plastike iz Crngroba. Obravnava dva kipa svetnic,¹⁵⁶ katerima manjkajo atributi, in jima v kiparskem gradivu ni našel primerjav. Datiral ju je v čas okoli 1510. Z veliko večjo gotovostjo je opredelil relief Najdenja pravega križa iz oltarja sv. Helene kot delo salzburskega rezbarja iz časa okoli 1495, na katerega sta vplivala Veit Stoss in Tilman Riemenschneider.¹⁵⁷ V pregledu slovenskega gotskega kiparstva v zbirki *Ars Sloveniae* je Cevc znova obravnaval iste tri kipe. Pri sv. Uršuli in sv. Neži, ki ju je tu že ikonografsko opredelil, je opozoril na mandljasto konturo in delno obdelavo hrbtne strani. Kipov delavniško ni mogel opredeliti, datiral pa ju je v čas okoli 1500. Relief Najdenja pravega križa je opredelil kot bavarsko oz. salzbursko delo iz okoli leta 1490.¹⁵⁸ V svoji študiji o poznogotski plastiki je isti avtor kipa sv. Uršule in sv. Neže, ki sta danes postavljena kot dodatni okras na oltarju sv. Agate pod južno arkadno steno ladij, povezal s Koroško, datacijo pa premaknil na konec 15. stoletja. Relief s prizorom Ozdravljenja iz legende o najdenju pravega križa, ki danes služi kot osrednja podoba baročnemu oltarju sv. Helene ob severni steni prezbiterija, pa je, podobno kot že leta 1958, opredelil za delo salzburske delavnice iz zadnjih let 15. stoletja.¹⁵⁹ Tudi v katalogu z razstave *Gotska plastika na Slovenskem*, ki je bila v jeseni leta 1973 v Narodni galeriji v Ljubljani, so te tri plastike zastopane, njihova opredelitev pa je tokrat ostala nespremenjena.¹⁶⁰ Iste

¹⁵¹Primož KURET, *Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem*, Ljubljana 1973, str. 70s.

¹⁵²KURET 1973 (kot op. 151), str. 97 in str. 129.

¹⁵³Rekonstrukcijo freske Nedeljskega Kristusa je leta 1955 za potrebe filma *Žitljenje ni greh* izdelal Marijan Tršar, hrani pa jo Loški muzej. Film je delo režiserja Boštjana Hladnika in scenarista Lojzeta Gostiše, hrani pa ga Slovenski filmski arhiv pri Arhivu RS (za natančnejše podatke gl.: Zdenko VRDLOVEC, Lilijana NEDIČ, Boštjan Hladnik, Ljubljana 2001, str. 65).

¹⁵⁴Metoda KOKOLE, 'Nekaj pričevanj o evropskem poznosrednjeveškem plesu na Slovenskem', *Srednjeveška glasba na Slovenskem in njene evropske vzporednice*, zbornik referatov z mednarodnega simpozija 19. in 20. junija 1997 v Ljubljani, Ljubljana 1998, str. 95 - 106, str. 102; Glede na italijanske analogije je avtorica kot možen moment, naslikan na freski, prepoznala poklon med continenzo, kar je v članku ponazorila z risbo.

¹⁵⁵Prim. Monika KROPEJ, 'Igraj kolo, igray kolo, samo da se igra; Ples v ljudski pripovedi in pesmi', *Ples življenja in ples smrti*, Poligrafi 27/28, Ljubljana 2003, str. 137 - 156, str. 150.

¹⁵⁶Gre za kipa sv. Uršule in sv. Neže, ki sta danes postavljena na oltarju sv. Agate.

¹⁵⁷Emilijan CEVC, *Gotska plastika na Gorenjskem*, Kranj 1958, str. 10s in 20.

¹⁵⁸Emilijan CEVC, *Gotsko kiparstvo* (zbirka *Ars Sloveniae*), Ljubljana 1967, str. XXX, kat. št. 57, 58 in 60.

¹⁵⁹CEVC 1970 (kot op. 99), str. 185ss.

¹⁶⁰Emilijan CEVC, *Gotska plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1973, str. 27, 126 in 139.

kipe je avtor vključil tudi v svoj pregled o gotskem kiparstvu na Loškem, kjer jih je nekoliko podrobneje opisal in poudaril duh časa, v katerem so nastali.¹⁶¹ Plastiki sv. Uršule in sv. Neže sta bili razstavljeni tudi na razstavi *Gotika* leta 1995 v Ljubljani. V katalogu ju je predstavila Vesna Velkvorh Bukilica,¹⁶² ki ju je po obraznem tipu uvrstila v krog iste delavnice, ki je izdelala relief Najdenja pravega križa v tej cerkvi, našla pa jima je tudi primerjave na Koroškem. Kipa je datirala nekoliko kasneje kot Cevc in sicer med leti 1510 in 1515. Opredelila ju je za *»delo osrednjeslovenskega rezbarja, ki je povzel in konservativno obdelal v spokojno lepoto naravnane zglede iz kroga beljaškega kiparstva zgodnjega 16. stol.«*¹⁶³

Baročno notranjo opremo crngrobske cerkve so avtorji obdelovali predvsem v okviru preglednih besedil o tem spomeniku. Zlate oltarje, ki med notranjo opremo dominirajo, je obravnaval predvsem Milan Železnik. Najprej v članku, posvečenem tej temi,¹⁶⁴ in nekaj let kasneje v referatu o rezbarstvu 17. stoletja na Slovenskem,¹⁶⁵ ki ga je imel na drugem simpoziju umetnostnih zgodovinarjev, še bolj neposredno pa se je crngrobskim oltarjem posvetil v člankih o zlatih oltarjih na Loškem. Za oltar sv. Ahaca iz leta 1648 je ugotovil, da je delo mojstra, na katerega je vplivalo rezbarstvo Furlanije.¹⁶⁶ Na glavnem oltarju iz leta 1652, ki ga je izdelal Jurij Skarnos, pozlatil pa Jakob Jamšek, je avtor poudaril predvsem visoko kvaliteto rezbarskega dela in kot ikonografsko posebnost upodobitev jaslic v zadnji atiki. Stilno so bili za nastanek oltarja odločilni vplivi s severa.¹⁶⁷ Prav tako je severne stilne vplive avtor ugotovil za Martinov oltar iz leta 1680.¹⁶⁸ Sergej Vrišer je v svoji študiji o baročnem kiparstvu v osrednji Sloveniji Jurija Skarnosa predstavil kot daleč najkvalitetnejšega rezbarja svojega časa, glavni oltar v crngrobski cerkvi pa kot njegovo ključno delo. Pri tem je dopustil možnost, da je plastika Oznanjenja v tronu nastala pozneje.¹⁶⁹ Prav te podobe se je v študiji o marijanski ikonografiji dotaknil tudi Lev Menaše. Ob njej je poudaril, da so v tem času protireformacijske ideje nasplošno prevladale nad interpretacijo krščanskega humanizma. Kot posledica je bilo tudi Oznanjenje običajno predstavljeno tako, da je še bolj kot prej poudarilo nebeško okolje dogodka.¹⁷⁰ Oltarja Najdenja križa in Žalostne matere božje, oba deli Heinricha Hilarius Göttingerja, ki danes stojita v prezbiteriju, je v

¹⁶¹ CEVC 1972 (kot op. 101), str. 189ss.

¹⁶² Vesna VELKVRH BUKILICA, 'Kiparstvo 1490 - 1520', *Gotika* v Sloveniji, Ljubljana 1995, str. 199-212, str. 206.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Milan ŽELEZNIK, 'K problematiki »zlatih oltarjev«, Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, V - VI, Ljubljana 1959, str. 429-445.

¹⁶⁵ Milan ŽELEZNIK, 'Rezbarstvo 17. stoletja na Slovenskem', Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, VII, Ljubljana 1965, str. 171 - 194.

¹⁶⁶ Milan ŽELEZNIK, 'Zlati oltarji na loškem ozemlju (prva polovica 17. stoletja)', *Loški razgledi XIX*, Škofja Loka 1972, str. 199-205, str. 204.

¹⁶⁷ Milan ŽELEZNIK, 'Zlati oltarji na loškem ozemlju (od 1650-1670)', *Loški razgledi XX*, Škofja Loka 1973, str. 128-136, str. 134s.

¹⁶⁸ Milan ŽELEZNIK, 'Zlati oltarji na loškem ozemlju iz let 1670-1690', *Loški razgledi XXII*, Škofja Loka 1975, str. 57 - 66, str. 64.

¹⁶⁹ Sergej VRIŠER, *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1976, str. 13ss.

¹⁷⁰ Lev MENAŠE, *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje 1994, str. 253.

svoji študiji opisal Emilijan Cevc. Glede na stilne značilnosti je istemu mojstru pripisal tudi prižnico.¹⁷¹ Avtor je v članku z biografskimi podatki in drugimi njegovimi deli izčrpno predstavil loškega meščana Hilarius Göttingerja.¹⁷² Istih oltarjev se je v knjigi o baročnem kiparstvu dotaknil tudi Sergej Vrišer in pri tem poudaril prvine, ki že pomenijo prehod iz baroka v rokoko.¹⁷³ Skarnosa in Göttingerja najdemo tudi na koncu Vrišerjeve knjige, kjer so predstavljeni življenjepisni podatki in dela kiparjev 17. in 18. stoletja v obravnavanem geografskem območju.¹⁷⁴

Crngrobsko milostno podobo – Marijin kipec, ki stoji v tabernaklju v glavnem oltarju, je ikonografsko opredelil v svojem vodniku po Crngrobu France Stele, ki je kipec datiral na začetek 17. stoletja.¹⁷⁵ Emilijan Cevc ga je opredelil kot delo, ki je zvesto gotski tradiciji, kipec pa je datiral nekoliko natančneje – v dvajseta leta 17. stoletja.¹⁷⁶

Emilijan Cevc je leta 1999 opozoril tudi na oljno sliko, ki do tedaj v strokovni literaturi ni vzbudila posebne pozornosti. Gre za sliko Brezmadežne, ki je nastala v zgodnjem 17. stoletju po bakrorezu Rafaella Schiaminossija iz leta 1603, slednji pa je nastal po sliki enega največjih genovskih slikarjev svojega časa, Bernarda Castella, iz časa okoli leta 1600.¹⁷⁷ Cevc je v članku podal ikonografsko in slogovno analizo crngrobske slike ter ovrednotil njen pomen v prostoru in času nastanka. Datiral jo je okoli leta 1615, kot njeno prvotno lokacijo pa domneval prvo starološko farno cerkev, ki so jo leta 1863 podrli in takrat verjetno sliko prenesli v Crngrob.¹⁷⁸ Sliko je že pred tem v knjigi o marijanski ikonografiji sicer upošteval Lev Menaše, ki jo je označil za tip *Tota Pulchra*. Zaradi slabe ohranjenosti ji ni mogel določiti avtorstva,¹⁷⁹ datacijo pa je povzel po Steletu.¹⁸⁰

Med notranjo opremo crngrobske cerkve so bile tudi orgle, ki jih je leta 1743 izdelal Janez Janeček in so nadomestile instrument Toma Kreka iz leta 1649, strokovno obravnavane šele v najnovejšem času. V svoji razpravi o orglah v dekaniji Škofja Loka (razprava je izšla v dveh delih) jih je obdelal Edo Škulj.¹⁸¹ Orgelsko omaro je ocenil za eno najlepših te velikosti v Sloveniji. Glasbilo je detajlno opisal z muzikološkega in organološkega vidika, pomudil pa se je tudi njihovi obnovi leta 1984.

Marijina cerkev v Crngrobu je kot umetnostni spomenik nerazdružljivo povezana z duhovno razsežnostjo tega kraja in v svojem nastanku morda celo navezana na romarsko pot. Tega so se zavedali vsi raziskovalci tega spomenika, nastalo pa je tudi

¹⁷¹ Emilijan CEVC, 'Loška baročna umetnika Heinrich Hilarius Göttinger in Martin Blažič', Loški razgledi XXI, Škofja Loka 1974, str. 94-101, str. 94.

¹⁷² CEVC 1974 (kot op. 171), str. 95s.

¹⁷³ VRIŠER 1976 (kot op. 169), str. 123s.

¹⁷⁴ VRIŠER 1976 (kot op. 169), str. 201ss.

¹⁷⁵ STELE 1962 (kot op. 66), str. 38s.

¹⁷⁶ Emilijan CEVC, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981, str. 291s

¹⁷⁷ Emilijan CEVC, 'Crngrobska slika Brezmadežne po Bernardu Castellu', Loški razgledi 45 (1998), Škofja Loka 1999, str. 39 - 47.

¹⁷⁸ CEVC 1999 (kot op. 177), str. 43s.

¹⁷⁹ MENAŠE 1994 (kot op. 170), str. 111s. Tu je avtor razložil poimenovanje tega tipa v marijanski ikonografiji.

¹⁸⁰ prim. STELE 1962 (kot op. 66), str. 37s.

¹⁸¹ Edo ŠKULJ, 'Orgle v dekaniji Škofja Loka, 1. del', Loški razgledi 45 (1998), Škofja Loka 1999, str. 73 - 128, str. 114ss.

nekaj besedil, ki se primarno ukvarjajo z raziskovanjem crngrobske romarske poti. France Štukl je leta 1983 opozoril na marijanski cikel s središčem v Crngrobu, ki mu lahko sledimo ob pregledu patrocinijev cerkva v prostoru okoli te božjepotne točke. Tu je opozoril tudi na pomen znamenj ob poti od Stare Loke do Crngroba in na duhovno napredovanje od ničevosti pozemskega življenja (Krvavo znamenje v Strai Loki in Gavžnik nedaleč naprej po poti v Crngrob) proti Marijini milostni podobi v glavnem oltarju v cerkvi.¹⁰² Metoda Kemperl se je v svoji magistrski nalogi ukvarjala z romarskimi cerkvami v 17. in 18. stoletju na Gorenjskem. V svoji študiji je prispevala zgodovinski pregled romanj in češčenj, tudi tistih, ki so bila povezana s Crngrobom.¹⁰³ Pregled duhovnih dogodkov v Crngrobu od začetka druge svetovne vojne do leta 1997 pa je kronološko opisal Andrej Glavan, starološki župnik med leti 1981 in 2000, v svojem prispevku v vodniku po Crngrobu iz leta 1998.¹⁰⁴

Več kot štiri stoletja zanimanja ljubiteljev, eruditov in strokovnjakov za cerkev Marijinega oznanjenja v Crngrobu so torej rodila obsežno gradivo, ki danes omogoča vpogled v spremembe tega svetišča skozi čas. Ob primerjavah tega spomenika z drugimi so pisci našo cerkev že zgodaj umestili v sam vrh umetnostnega ustvarjanja na Slovenskem v poznem srednjem veku, opozorili pa so tudi na nekaj pomembnih crngrobskih spomenikov – predvsem oltarjev – za poznavanje zgodovine umetnosti na naših tleh v kasnejših obdobjih. Podrobno raziskovanje posameznih elementov je odprlo marsikatero prej nesluteno vprašanje, pa tudi na katero odgovorilo. Vendar crngrobska cerkev kot vir za proučevanje zgodovine umetnosti na Slovenskem še zdaleč ni izčrpana. Strokovnjaki, pa ne le umetnostni zgodovinarji, se bodo k njej kot pomembnemu viru za zgodovino umetnosti, zgodovino verstva in za zgodovinsko vedo še dolgo vračali in prepričan sem, da bo ta sestavek kmalu potrebno temeljito dopolniti.

Literatura:

- Rudolf ANDREJKA, 'Prenner, Karel Jožef Slovenski biografski leksikon 8, Ljubljana 1952, str. 495.
- Angelos BAŠ, 'Noše na freski sv. Nedelje v Crngrobu', Loški razgledi III, Škofja Loka 1956, str. 175 -182.
- Angelos BAŠ, 'Pričevanje o noši v poznosrednjeveški umetnosti na Slovenskem', Slovenski etnograf XI, Ljubljana 1958, str. 101 - 130.
- Angelos BAŠ, 'O najstarejši upodobitvi skrinje na Slovenskem', Slovenski etnograf XII, Ljubljana 1959, str. 97 -106.
- Angelos BAŠ, 'Kranjska ljudska noša na gotskih freskah', Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, V-VI, Ljubljana 1959, str. 351 - 367.

¹⁰² France ŠTUKL, 'Crngrob v luči srednjeveškega češčenja', Loški razgledi 30, Škofja Loka 1983, str. 42-44, str. 43.

¹⁰³ Metoda KEMPERL, Romanje in romarske cerkve 17. in 18. stoletja v osrednji Sloveniji, Topografske študije, Gorenjska z Ljubljano, magistrska naloga, Ljubljana 1999; razmnoženo kot računalniški odtis, predvsem str. 124ss.

¹⁰⁴ CRNGROB 1998 (kot op. 67), str. 202-206.

- Angelos BAŠ, 'Uz etnografiju Gorenjske u kasnom srednjem veku', Rad kongresa folklorista Jugoslavije VI. – Bled 1959, Ljubljana 1960, str. 27 – 30.
- Angelos BAŠ, 'Hlače v srednjeveški ljudski noši na Slovenskem', Slovenski etnograf XV, Ljubljana 1962, str. 55 – 69.
- Angelos BAŠ, 'Obuvala na Slovenskem v 15. in 16. stoletju', Slovenski etnograf XVI-XVII, Ljubljana 1964, str. 23 – 32.
- Janez HÖFLER, Jörg TRAEGER (Hrsg.), Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003.
- Pavle BLAZNIK, 'O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja', Loški razgledi VI, Škofja Loka 1959, str. 91 – 97.
- Pavle BLAZNIK, 'Urbarji freisinške škofije', Viri za zgodovino Slovencev IV, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV, Ljubljana 1963.
- Pavle BLAZNIK, Škofja Loka in loško gospostvo (973 - 1803), Škofja Loka 1973.
- Emilijan CEVC, 'Etnografski problemi ob freski »sv. Nedelje« v Crngrobu', Slovenski etnograf III-IV, Ljubljana 1951, str. 180 – 183.
- Emilijan CEVC, 'Umetnostni pomen škofjeloškega okoliša', Loški razgledi I, Škofja Loka 1954, str. 65 – 76.
- Emilijan CEVC, 'Kipar HR', Loški razgledi III, Škofja Loka 1956, str. 161 – 174.
- Emilijan CEVC, 'Crngrobska pletilja', Loški razgledi V, Škofja Loka 1958, str. 144 – 149.
- Emilijan CEVC, Gotska plastika na Gorenjskem, Kranj 1958.
- Emilijan CEVC, 'Poznogotski stavbenik Jurko iz Loke (Jurko Maurer ali Jurko Streit?)', Loški razgledi XI, Škofja Loka 1964, str. 50 – 61.
- Emilijan CEVC, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966.
- Emilijan CEVC, Gotsko kiparstvo (zbirka Ars Sloveniae), Ljubljana 1967.
- Emilijan CEVC, 'Umetnostni delež loškega ozemlja v preteklosti', Loški razgledi XVI, Škofja Loka 1969, str. 23 – 38.
- Emilijan CEVC, Poznogotska plastika na Slovenskem, Ljubljana 1970.
- Emilijan CEVC, 'Gotika', Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas, Beograd – Sarajevo 1971, str. 129 – 149.
- Emilijan CEVC, 'Gotska plastika na loškem ozemlju', Loški razgledi XIX, Škofja Loka 1972, str. 179 – 197.
- Emilijan CEVC, Gotska plastika na Slovenskem, Ljubljana 1973.
- Emilijan CEVC, 'Loška baročna umetnika Heinrich Hilarius Göttinger in Martin Blažič', Loški razgledi XXI, Škofja Loka 1974, str. 94 – 101.
- Emilijan CEVC, 'Profesor J. G. Vonbank in loški umetnostni spomeniki', Loški razgledi 25, Škofja Loka 1978, str. 88 – 95.
- Emilijan CEVC, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981.
- Emilijan CEVC, 'Ikonografski problemi Bolfgangove freske Rojstva v Crngrobu', Loški razgledi 30, Škofja Loka 1983, str. 35 – 41.
- Emilijan CEVC, 'Nova umetnostnozgodovinska odkritja v Crngrobu', Loški razgledi 31, Škofja Loka 1984, str. 33 – 39.
- Emilijan CEVC, 'Crngrob. Umetnostni spomeniki', Enciklopedija Slovenije, zv.2, Ljubljana 1988.
- Emilijan CEVC, 'Plug na gotskih cerkvenih sklepnikih', Grafenauerjev zbornik; Ljubljana 1996, str. 409 – 420.

- Emilijan CEVC, 'Crngrobska slika Brezmadežne po Bernardu Castelli', Loški razgledi 45 (1998), Škofja Loka 1999, str. 39 - 47.
- Heinrich COSTA, *Reiseerinnerungen aus Krain, Laibach* 1848.
- Heinrich COSTA, 'Zur Geschichte der Kirche und Pfarre St. Georg zu Alt-Lack in Oberkrain', *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 21, Laibach 1866, str. 9 - 12.
- Crngrob in okoliške vasi, Vodniki po loškem ozemlju 7, Škofja Loka 1998.
- Špelca ČOPIČ, *Slovensko slikarstvo*, Ljubljana 1966.
- August DIMITZ, 'Monats-Versammlungen', *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 15, Laibach 1860, str. 85 - 88.
- Janez FLIS, *Stavbinski slogi, zlasti krščanski, njih razvoj in kratka zgodovina*, Ljubljana 1885.
- Boris GOLEC, 'Iz zgodovine uradovalne slovenščine 17. stoletja', *Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* XXIII/2, Ljubljana 2000, str. 141 - 154.
- France GOLOB, 'Karl Jožef Prenner - loški muzealec in njegove zgodovinske, topografske ter umetnostno-zgodovinske razprave', *Loški razgledi* 50 (2003), Škofja Loka 2004, str. 55 - 76.
- *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995.
- Peter HICINGER, 'Kranjsko zgodovinsko društvo, Crngrob in več družega', *Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih stvari* 13, Ljubljana 1855, str. 338.
- Janez HÖFLER, *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja*, Ljubljana 1982.
- Janez HÖFLER, *Stensko slikarstvo na Slovenskem med Janezom Ljubljanskim in Mojstrom sv. Andreja iz Krašč*, Ljubljana 1985.
- Janez HÖFLER, 'O nekaterih vidikih likovne umetnosti srednjega veka na Slovenskem', *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 29. junija do 1. julija 1988*, Ljubljana 1989, str. 267 - 272.
- Janez HÖFLER, 'Janez Ljubljanski', *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 253 - 258.
- Janez HÖFLER, 'Mojster Bolfgang in njegov krog', *Gotika v Sloveniji*, Ljubljana 1995, str. 272 - 280.
- Janez HÖFLER, *Srednjeveške freske v Sloveniji I - Gorenjska*, Ljubljana 1996.
- Janez HÖFLER, 'Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem - Pražupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani', *Acta ecclesiastica Sloveniae* 20, Ljubljana 1998, str. 305 - 368.
- Janez HÖFLER, 'O mojstru Bolfangu in nekaterih pogledih na srednjeveško stensko slikarstvo v Sloveniji, Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem - Šumijev zbornik, Ljubljana 1999, str. 343 - 364.
- Janez HÖFLER, 'Die Gotik in Slowenien: Periphere Kunst in Europäischen Koordinaten. Eine Einleitung', *Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen*, Regensburg 2003, str. 9 - 17.
- Metoda KEMPERL, *Romanje in romarske cerkve 17. in 18. stoletja v osrednji Sloveniji*, *Topografske študije, Gorenjska z Ljubljano*, magistrska naloga, Ljubljana 1999, razmnoženo kot računalniški odtis.
- Anton KOBLAR, 'O zidanju crngrobske cerkve', *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, 2. letnik, Ljubljana 1892, str. 152 - 155.

- Metoda KOKOLE, 'Nekaj pričevanj o evropskem poznosrednjeveškem plesu na Slovenskem', *Srednjeveška glasba na Slovenskem in njene evropske vzporednice*, zbornik referatov z mednarodnega simpozija 19. in 20. junija 1997 v Ljubljani, Ljubljana 1998, str. 95 - 106.
- Dušan KOMAN, *Crngrob*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 201, Ljubljana 2000.
- Dušan KOMAN, 'Sveta Nedelja - Nedeljski Kristus in Nedeljska Cerkev', »Hodil po zemlji sem naši ...« - Marijanu Zadnikarju ob osemdesetletnici, Ljubljana 2001, str. 233 - 242.
- Dušan KOMAN, 'Angleški prispevek k poznavanju upodobitev ikonografskega motiva Svete nedelje', *Acta historiae artis Slovenica* 6, 2001, str. 189s.
- Dušan KOMAN, 'Vodnik Karla Prennerja po Crngrobu in okolici', *Loški razgledi* 50 (2003), *Škofja Loka* 2004, str. 43 - 54.
- Dušan KOMAN, 'Robert Potokar: Gorenjska. Arhitekturni vodnik', *Umetnostna kronika* 2, Ljubljana 2004, str. 26 - 28.
- Ivan KOMELJ, *Gotska arhitektura* (zbirka *Ars Sloveniae*), Ljubljana 1969.
- Ivan KOMELJ, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1973.
- Franc KOS, *Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja*, Ljubljana 1894
- Franc Ksaverij KRAMER, *Franc Ks. Kramer, poslednjič korar v Ljubljani*. Njegovo življenje in delovanje popisano od njega samega, ed. Karol Klun, Ljubljana 1893.
- Leopold KRETZENBACHER, *Nachtridentinisch untergegangene Bildthemen und Sonderkulte der Volksfrömmigkeit in den Südost-Alpenländern*, München 1994.
- Monika KROPEJ, 'Igraj kolo, igray kolo, samo da se igra; Ples v ljudski pripovedi in pesmi', *Ples življenja in ples smrti*, *Poligrafi* 27/28, Ljubljana 2003, str. 137-156
- Primož KURET, *Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem*, Ljubljana 1973.
- Ana LAVRIČ, 'Pogodba z mojstrom Jurkom iz Loke za zidavo prezbiterija in zvonika v Crngrobu', *Razprave I. razreda SAZU*, XV, Ljubljana 1986, str. 135-153.
- *Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, dritte Folge, siebenter Band*, Wien 1908.
- Lev MENAŠE, *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje 1994.
- Lev MILČINSKI, Bojan ZALAR, Mira VIRANT-JAKLIČ, *Samomor in Slovenija*, Ljubljana 1997.
- Vojeslav MOLE, *Umetnost južnih Slovanov*, Ljubljana 1965.
- Otto FRAYDENEGG-MONZELLO, *Der Feiertagschristus: Ein Volksmystisches Mahnbild des Spätmittelalters als Quelle zur Rechtlichen Volkskunde, Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde, Bd 18*, Zürich 1999, str. 61 - 96
- Karl OETTINGER, 'Notizen und Nachrichten', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* VII, München 1938, str. 259s.
- Franc POKORN, 'Loka', *Dom in svet* 7, Ljubljana 1894
- Franc POKORN, 'Loka', prenatís iz revije *Dom in svet* 7, Ljubljana 1894, *Loški razgledi*, *Doneski* 4, *Škofja Loka* 1995.
- Robert PESKAR, 'Srednjeveške poslikave cerkvenih zunanjščin v Sloveniji', *Gotika v Sloveniji*, *Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in*

- Jadranom, Ljubljana 1995, str. 309–319.
- Robert PESKAR, Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460-1530), Nova Gorica 1999.
 - Robert PESKAR, Šentrupert na Dolenjskem, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 202, Ljubljana 2001.
 - Robert POTOKAR, Gorenjska, arhitekturni vodnik, Ljubljana 2002.
 - Carl PRENNER, 'Die Wallfahrtskirche U. L. Frauen zu Ehrengruben in Oberkrain', Illyrisches Blatt, Jg 1840, Laibach 1840, str. 37-39 in str. 45–49.
 - Ivanka PORENTA-ALEŠ, 'Vodnik Crngrob in okoliške vasi', Loški razgledi 45 (1998), Škofja Loka 1999, str. 351–355.
 - Božo RAČIČ, 'Domače tkalstvo v Beli krajini', Slovenski etnograf III-IV, Ljubljana 1951, str. 142–158.
 - Ivan RAKOVEC, Poročilo Škofijskemu ordinariatu 4. decembra 1954, NŠAL, Stara Loka, Spisi, f.2.
 - Athene REISS, The Sunday Christ: Sabbatarianism in English medieval wall painting (British Archaeological Reports, 292. zv.), Oxford 2000.
 - Wolfgang SCHÖLLER, 'Eine slowenische Variante der »Sondergotik«? - France Stele, Bayern und eine Gruppe spätgotischer slowenischer Hallenkirchen', Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003, str. 93–104.
 - Ivan SEDEJ, Sto znanih slovenskih umetniških slik, Ljubljana 1985.
 - Ivan SEDEJ, Janez Ljubljanski, Ljubljana 1994.
 - Slovar slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana 1995.
 - France STELE, Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Ljubljana 1924.
 - France STELE, Monumenta artis Slovenicae I. Srednjeveško stensko slikarstvo, Ljubljana 1935.
 - France STELE, Cerkevno slikarstvo med Slovenci - I. Srednji vek, Celje 1937.
 - France STELE, 'Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji', Zbornik za umetnostno zgodovino XV, Ljubljana 1938, str. 1–43.
 - France STELE, 'Varstvo spomenikov', Zbornik za umetnostno zgodovino XV, Ljubljana 1938, str. 94–101.
 - France STELE, 'Ikonoграфski kompleks slike »Svete Nedelje« v Crngrobu', Razprave filozofsko - filološko - historičnega razreda SAZU II, Ljubljana 1944, str. 401–438.
 - France STELE, Crngrob, Ljubljana [1962].
 - France STELE, Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Ljubljana 1966.
 - France STELE, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja, Ljubljana 1969.
 - France STELE, Gotsko stensko slikarstvo (zbirka Ars Sloveniae), Ljubljana 1972.
 - Viktor STESKA, 'Kranjska marijina božja pota pred 200 leti', Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko IX, Ljubljana 1899, str. 119–124.
 - Viktor STESKA, 'Naši stavbarji minule dobe', Zbornik za umetnostno zgodovino III 1-2, Ljubljana 1923, str. 1–9.
 - Edo ŠKULJ, 'Orgle v dekaniji Škofja Loka, 1. del', Loški razgledi 45 (1998), Škofja Loka 1999, str. 73–128.
 - Samo ŠTEFANAC, 'Jurko iz Loke', Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, str. 89–91.
 - Samo ŠTEFANAC, 'Die Pfarrkirche des hl. Kanzian in Kranj und ihre Stellung in

- der spätgotischen Architektur Mitteleuropas', Bayern und Slowenien in der Früh- und Spätgotik: Beziehungen, Anregungen, Parallelen, Regensburg 2003, str. 105–114.
- France ŠTUKL, 'Stavbenik Janez Krstnik Molinaro', Loški razgledi XVI, Škofja Loka 1969, str. 198–205.
 - France ŠTUKL, 'Podobar Janez Gosar starejši (1830 – 1887) s posebnim ozirom na Škofjo Loko z okolico in Selško dolino', Loški razgledi XVIII, Škofja Loka 1971, str. 87–94.
 - France ŠTUKL, 'Crngrob v luči srednjeveškega čaščenja', Loški razgledi 30, Škofja Loka 1983, str. 42–44.
 - France ŠTUKL, Knjiga hiš v Škofji Loki III, Stara Loka in njene hiše, Ljubljana – Škofja Loka 1996.
 - Nace ŠUMI, 'Pregled arhitekture XVI. In XVII. Stoletja na Slovenskem', Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, VII, Ljubljana 1965, str. 9–36.
 - Nace ŠUMI, Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966.
 - Odlok o razglasitvi Cerkve Marijinega oznanjenja v Crngrobu za kulturni spomenik državnega pomena, Uradni list RS 81/1999, Ljubljana 1999, str. 12540s.
 - Johann Weichard VALVASOR, Die Ehre des Hertzogthums Crain, II. Theil, Laybach – Nürnberg 1689, faksimilna izdaja, München 1971.
 - Janez VEIDER, Vodič po Crngrobu, Škofja Loka 1936.
 - Janez VEIDER, 'Umetna obrt na Škofjeloškem ozemlju', Škofja Loka in njen okraj, Škofja Loka 1936, str. 25–37.
 - Vesna VELKOVRH BUKILICA, 'Kiparstvo 1490-1520', Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, str. 199–212.
 - Breda VILHAR, Ziljske freske, Celovec – Dunaj – Ljubljana 1996.
 - Alenka VODNIK, 'Tekstilni vzorci v gotskem stenskem slikarstvu na Slovenskem', Gotika v Sloveniji: Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom, Ljubljana 1995, str. 297–303.
 - Alenka VODNIK, Tekstilni vzorci v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem, Ljubljana 1998.
 - Johann Georg VONBANK, 'Die Kirchen von Lack und Ehrengruben', Blätter aus Krain III, Laibach 1859, str. 99s in 103.
 - Zdenko VRDLOVEC, Lilijana NEDIČ, Boštjan Hladnik, Ljubljana 2001.
 - Sergej VRIŠER, Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji, Ljubljana 1976.
 - Robert WILDHABER, 'Der "Feiertagschristus" als ikonographischer Ausdruck der Sonntagsheiligung', Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 16 (1956), zv. 1, Basel 1956, str. 1–34.
 - Marijan ZADNIKAR, 'Crngrob', Enciklopedija likovnih umjetnosti 1, Zagreb 1959, str. 689s.
 - Marijan ZADNIKAR, Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti, Celje 1973.
 - Tanja ZIMMERMANN, 'Stensko slikarstvo poznega 13. in zgodnjega 14. stoletja', Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, str. 221–230.
 - Adela ŽELEZNIK, 'Goriške delavnice 14. in zgodnjega 15. stoletja', Gotika v Sloveniji, Ljubljana 1995, str. 237–245.
 - Milan ŽELEZNIK, 'K problematiki »zlatih oltarjev«, Zbornik za umetnostno

- zgodovino, nova vrsta, V-VI, Ljubljana 1959, str. 429-445.
- Milan ŽELEZNIK, 'Rezbarstvo 17. stoletja na Slovenskem', Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta, VII, Ljubljana 1965, str. 171-194.
 - Milan ŽELEZNIK, 'Zlati oltarji na loškem ozemlju (prva polovica 17. stoletja)', Loški razgledi XIX, Škofja Loka 1972, str. 199-205.
 - Milan ŽELEZNIK, 'Zlati oltarji na loškem ozemlju (od 1650 - 1670)', Loški razgledi XX, Škofja Loka 1973, str. 128-136.
 - Milan ŽELEZNIK, 'Zlati oltarji na loškem ozemlju iz let 1670 - 1690', Loški razgledi XXII, Škofja Loka 1975, str. 57-66.

Zusammenfassung

Die Kirche in Crngrob in der Fachliteratur

Der Beitrag bietet eine Übersicht der Forschungen der Marienkirche in Crngrob in der Nähe von Škofja Loka, von der ersten Erwähnung der Kirche in der Fachliteratur bei Valvasor im Jahre 1689, bis Sommer 2004, als ich diesen Beitrag vollendet habe. Es sind mehrere Monografien und Artikel, die diese Kirche und ihre Gegend im Ganzen vorstellen, herausgegeben worden. Darunter verdient eine besondere Achtung die Mitteilung des Historikers Karl Prenner aus dem Jahre 1840, die bald nach der Veröffentlichung in die Vergessenheit geraten ist und bis heute unbekannt geblieben ist.

Die Architekturforscher haben sich weniger mit den ältern Kirchenschiffen, aber meistens mit dem Presbyterium, das nach dem Jahre 1521 neu erbaut wurde, beschäftigt, und es erst nach der Entdeckung des Vertrages für den Bau im Jahre 1860 richtig datiert. Vor dieser Entdeckung hat nämlich als Baujahr des Presbyteriums, trotz der stylistischen Eigenschaften, das Jahr 1273 gegolten.

Wegen der hohen Qualität und der nicht nur lokalen sondern auch internationalen Bedeutung haben die mittelalterlichen Wandmalereien bei den Forschern der Wallfahrtskirche in Crngrob die größte Aufmerksamkeit geweckt. Zu erwähnen sind vor allem zwei Kunsthistoriker: France Stele als Entdecker der meisten Fresken, und in neuerer Zeit Janez Höfler als heute führender Forscher der mittelalterlichen Wandmalereien in Slowenien. Unter den Fresken von Crngrob verdient die besondere Achtung das Bildnis des Feiertagschristus, ein Bilderzyklus, der nicht nur künstlerische sondern auch eine riesige ethnografische Bedeutung hat. Das spiegelt sich auch in der entsprechenden Fachliteratur, wo auch, wegen des erzählerischen Wertes, die führende Stelle dieses Freskos unter den ähnlichen europäischen betont worden ist.

Die Forscher dieser Wallfahrtskirche haben sich auch mit der Skulptur und innerer Ausstattung beschäftigt, so dass heutiger Stand der Fachliteratur eine gute Übersicht über diese Perle unter den mittelalterlichen Kirchen Sloweniens bietet.

Übersetzt von Alenka Golob - Koman